

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ԻԻՐ ԴՊՐՈՅԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀՀ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ԻԻՐ ԴՊՐՈՅԸ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1922

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ԻԻՐ ԴՊՐՈՅԸ

ԳՐԵՑ

ԴՈԿՏ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍԿ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԻՒԹ. ՈՒԽՏԷՆ

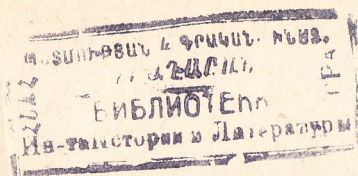

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1922

4944

19181

Ա Ջ Դ

Գրկոյքս, որուն «Յովհաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը» խորագիրն ենք տուած, մեր առջեւ կը պարզէ Յովհաննէս Վանականի եւ անոր զրագէտ աշակերտներու՝ Վարդան Արեւելցոյ, Կիրակոս Գանձակեցոյ եւ Մաղաքիա արեղայի կենսագրութիւններն ու հեղինակութիւնները: Գրեթէ մէկ ու կէս տարւոյ ընթացքի մէջ մաս առ մաս տարբեր վերնագիրներով հրատարակուած է երկս Հանդէս Ամսօրեայ ուսումնաթերթին մէջ¹: Արդ (փոքրիկ յաւելումներով եւ փոփոխութիւններով) զայն հանրութեան աւելի մատչելի ընելու նպատակէն ղրդուած՝ ի լոյս կ'ընծայեմ առանձինն:

¹ Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ 1921, էջ 41, 163, 364, 458, 564. 1922, էջ 89, 214, 221:

Որչափ ալ ջանացած եմ՝ գրութիւնս
կատարեալ ընելու, սակայն վախճանիս
չեմ հասած, վասն զի ինձմէ անկախ
պատճառներու հետեւանքով չեմ կրցած
օգտուիլ մի քանի աղբիւրներէ։ Բայց այսու
ամենայնիւ կը յուսամ թէ՛ սակաւիկ մը
նպաստած ըլլամ հայկական մատենագրու-
թեան պատմութեան, ի հարկէ ԺԳ. դա-
րու պատմութեան եւ այն Հայաստանի մէջ։

Հ. Հ. Ո.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Աղբ	Ե—Ձ
Բովանդակութիւն	Է
Յառաջաբան	1—3
Ա. Յովհաննէս Վանական	
1. Կենսագրական գծեր	4—20
2. Գրական գործեր	20—37
Բ. Վարդան Արեւելցի	
1. Կենսագրութիւն	37—53
2. Գրութիւններ	53—91
Գ. Կիրակոս Գանձակեցի	
1. Կենսագրական տեղեկութիւններ	92—101
2. Պատմագրութիւն	102—113
Դ. Մաղաքիա արեղայի՝ Պատմութիւն աղգին	
Նետոյաց	114—122

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԵՆԵԿԵՆ ԵՒ ԻՒՐ ԴՊՐՈՑԸ

Հիմնարկութեամբ Նոր Գետկայ դպրոցի՝ Մխիթար Գօշ գիտութեան նոր կենդրոն մը հաստատեց Հայ Ազգանքի մէջ, ուր այնուհետեւ ուսումնատենչ պատանիներու ուշադրութիւնն ուղղուեցաւ՝ իբրեւ գիտութեան նոր վառարանի մը: Հաղբատ-Սանահին կամաց կամաց սկսան նսեմանալ նոր Արեւելքի արշալոյսին: Գոնէ ԺԳ դարու առաջին կէսին մեծ նշանակութիւն կը ստանան Գետկայ եւ խորանշատի մենաստանները, որոնց մէջ Մխիթար Գօշ եւ անոր աշակերտը Վանական գիտութեան նոր շարժում մը յառաջ կը բերեն: Արդեամբք ալ դարուս մեր նշանաւորագոյն դէմքերը՝ Վանական, Վարդան, Կիրակոս, Մաղաքիա Արեղայ... կը հանդիսանան այս դպրոցներու ծնունդներ, որոնք այնպէս մեծ դեր կը խաղան դարուս գրական բեմին վրայ:

Գրական նոր շարժում մը յառաջ եկաւ Հայաստանի այս խուլ անկիւնը, հակառակ անոր որ դարուս պատմական խռովայոյղ երեւոյթներն իրենց զարկն այս կողմերէն առին: Մանկուկական ցեղերու արշաւանքը կ'ուղեւ՝ ակնարկել, որոնք հիւսիսէն ճանապարհ յորդելով

եկան եւ Աղուանք առաթուր կոխելով յառաջնցին դէպի Փոքր Ասիա:

Մեզի համար անըմբռնելի է թէ ինչպէս հնարաւոր դարձաւ այս գրական շարժումը ստեղծել դարու մը մէջ, ուր աշխարհն ամենայն սովի ու սրածութեան մատնուեցաւ նորանշան նորադէմ ազգի մը սմբակներու տակ: Մինչդեռ ազգը գլխովին իւր օրհասին մատնուած ամէն միջոցով ինքնապաշտպանութեան դիմած էր, խումբ մը գաղափարակիցներ գիտութիւնը փրկելու, մանաւանդ թէ գիտութիւնն ի նորոյ մշակելու անձնանուէր քարոզիչներ իրենք զիրենք կ'օխտեն:

Յովհաննէս Վանական վարդապետն է ատենց պարագլուխը, դէմք մը որ հակառակ ամէն դժուարութեանց, հակառակ ձախող հետեւութիւններու կրկին երեքկին կուրծք կուտայ ամէն խութերու, կը դիմագրաւէ, որպէս զի իր գաղափարին կարենայ անթերի հասնիլ: Կը կերտէ խորանշատի վանքը մեծ զոհողութիւններով, թաթարաց արշաւանքները կը քանդեն զայն. կը հաւաքէ աշակերտներ, անոնք ալ կը ցրուին ու կը գերուին, բայց նա իւր գործքին գլուխն է, ինքն իսկ գերութեան մէջ կ'իյնայ եւ կը կրէ վայրագ զօրավարին հարուածները — բայց չի կասիր իւր նպատակէն — հալածանքի մէջ քաջարի հովիւ է, տառապանաց մէջ անխոնջ ուսուցիչ է: Խորանշատի կիսակործան պարիսպներն ի հեճուկս աշխարհաւեր բռնակալին կրկին կը նորոգէ եւ բաղմած իր ուսուց-

չական աթոռին վրայ կ'որոտայ խաւարին դէմ, կը քաջալերէ, կը հեղինակէ...

Դէմք մը, աննկուն հոգի մը, որպիսի քիչ անգամ կ'ընծայէ հայ պատմութիւնը: Իբրեւ այսպիսի շատ հետաքրքրական է յերեւան հանել անոր գործունէութիւնը որ մեր ցեղին պատմութեան նշանաւոր գծերէն է: Պիտի ջանամ հետագայ սուղ տողերու մէջ ներկայացնել զինքը եւ իւր դպրոցը հիմնուած ժամանակակից աղբիւրներու վրայ:

Վարդան Արեւելցի, Կիրակոս Գանձակեցի եւ Մաղաքիա Աբեղայ՝ Վանականի այս երեք արդիւնաւոր աշակերտներն աւանդած են գլխաւորաբար անոր կենսագրութիւնը եւ դպրոցին վիճակը: Բայց նաեւ Յայսմաուրբե¹ մէջ պահուած է անոր համառօտ վարքը՝ յօրինուած վերոյիշեալ աղբիւրներու ազդեցութեան տակ՝ ոչ խոտելի նորութիւններով:

¹ Հմմտ. Հ. Արեւան Հայապատում Բ. 513: Հ. Տաշեան: Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա 1895, Թ. 7, 10, 213, 219, 437: Յայսմաուրբեներու մասին կարեւոր է Հ. Արեւանի՝ Նիւթեր հայ վկայաբանութեան ուսումնասիրութեան համար. Վիեննա 1914, էջ Է-ԺԲ:

Ա.
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

1.

Կենսագրական գծեր:

Յովհաննէս Վանական վարդապետի¹ ծննդեան տարւոյն եւ որրանին մասին վարդան Արեւելցի ու Կիրակոս Գանձակեցի պատմագիրները Մաղաքիա արեղայի հետ որեւիցէ ակնարկութիւն մը չեն ըներ: Հաստատուն բռնելով Կիրակոսի այն խօսքը թէ՝ «Հասեալ ի բարիոք ծերութիւն, ալեւորեալ եւ լի աւուրբ»², 1251ին նա իր մահկանացուն կը կնքէ, Սամուէլ Անեցւոյ պատմութիւնը շարունակողին³ հետեւելով ընդունելու է թէ նա եօթանասունամեայ հասակին մէջ կը մեռնի: Ասկէ այն եզրակացութեան կարելի է յանգիլ թէ Յովհաննէս 1181ին աշխարհիս լոյսը կը տեսնէ: Անոր «Տաւուշեցի» յորջորջումը զմեզ կը մղէ Տաւուշ գաւառի մէջ ծննդեան քաղաքը եւ կամ գիւղն որոնել, որ սակայն կը մնայ անծանօթ, վասն զի Յայս-

¹ Անոր կենսագրութեան ու գրական գործունէութեան վրայ ընդհանուր տեսութիւններ հմմտ. Հ. Ալիշան՝ Հայպատում, Ա. մասն, էջ 258. Հ. Զարբանէյեան՝ Հայկական հին գպրութեան պատմութիւն Ա³, էջ 730. նաեւ Սրբազան Հայկազունք. Վենետիկ 1902, էջ 146:

² Կիրակոսի Գանձակեցւոյ համառօտ Պատմութիւն, Վենետիկ 1865, էջ 198:

³ Սամուէլ Անեցի, Ժամանակագրութիւն (շարունակող), Էջմ. 1893, էջ 150:

մաւուրքներն ալ միայն «էր յաշխարհէն Աղուանից, ի Տաւուշ գաւառէն»¹, ըսելով գոհ կ'ըլլան:

Մեզ ծանօթ է համանուն Յովհ. Տաւուշեցի մը (Կիր. 106), որ կարելի չէ ասոր հետ նոյնացնել, վասն զի նա Մխիթար Գօշի վարպետն է, իսկ մերը Գօշի աշակերտն է: Մխիթար Գօշ առ ոտս Տաւուշեցւոյս իր գիտութեան ծարաւին յագուրդ չի գտներ եւ մինչեւ Սեաւ լեռ իր քայլերը կ'ուղղէ: Ի վերջոյ դադար կ'առնու Գետիկ վանքի մէջ, որ սակայն երկրաշարժի հետեւութեամբ կը կործանի. այն ատեն Զաքարիա Սպասալարի Իւանէ եղբօր հրամանով Տանձուտ ձորի մէջ Նոր Գետիկ մենաստանը կը հիմնուի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցւով: Այս տեղ Մխիթար իր ուսուցչական բեմը կը հաստատէ եւ իր անունն մինչեւ ցարդ ու ասկէ վերջ ունեցած գործունէութեամբ կը հռչակուի: Գիտութեան անձնատուր պատանիներ զինքը կը շրջապատեն: Ասոնց մէջէն Կիրակոս (112—113) երկու հոգւոյ անունները կու տայ. «Ին է՝ Թորոս՝ «ի սահմանացն Մելիտինոյ, հայր նորա հայկական եւ մայրն ասորի», իսկ երկրորդն է Յովհ. Վանական, զոր ծնողքն ի Ճիղմ տիոց վանական վիճակի կը սահմանեն. «եւ ծնողքն նորա նուիրեցին զնա Աստուծոյ»²:

Մեր Մատ. Թ. 7 Յայսմաւուրքին³ համե-

¹ Հ. Ալիշան՝ Հայպատում, Բ. էջ 513 (փոքրագիր):

² Անդ, էջ 513:

³ Հ. Յ. Տաշեան, Գուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա 1895, էջ 39:

մատ նախ քան առ Մխիթար գալը՝ վանական նախ “սնաւ առ երէց եղբաւր իւրում, որոյ անունն էր Պօղոս, կուսան եւ սուրբ քահանայ, եւ եղեւ ուսումնասէր յոյժ եւ ձեռնադրեցին զնա քահանայ եւ (ապա) թողեալ զերկիր ծննդեան իւրոյ գնաց առ մեծ վարդապետն Մխիթար, զոր Գօշ անուանէին, ի վանքն Գետիկ, իսկ ուրիշ Յայսմաւուրքներու (Հայապատում Բ, էջ 513) համաձայն՝ նա Գետիկ վանքի մէջ իր Պօղոս եղբոր քով կը հրահանգուի եւ քսանամեայ քահանայ կ’ըլլայ (1201) եւ ապա կը մտնէ “յաշակերտութիւն մեծափառ վարդապետին Գօշի Մխիթարայ, ի կարծեմ աւելի ընդունելի է առաջինն, վասն զի եթէ վանական քահանայ ձեռնադրուելէն յառաջ ի Գետիկ էր, ապա եւ աշակերտած է Գօշի եւ նորէն մտնելու հարկ մը չկար:

Վանքէս առած է նա Գետիկցի յորջորջումը. իսկ “վանական, անուան համար Հայկազեան Բառագիրքը մեկնութիւնս կու տայ. “Յովհաննու վարդապետի վանական կոչեցելոյ որպէս վանաշէն եւ վանահայր” (Ա, էջ 19), որ թէեւ հաստատուն հիման վրայ չէ, բայց շատ հաւանական կարծիք մըն է եւ ընդունելի միանգամայն: Բայց կը դիտեմ որ այդ ժամանակ իբրեւ անուն ալ գործածական էր¹ յորջորջանքս:

Վանական Մխիթար Գօշի թեւերուն տակ գոհացուցիչ կրթութիւն մը կ’իւրացընէ, մա-

¹ Հմմտ. վանական Բջնոյ եպիսկոպոսն. Կիր., էջ 174:

նաւանդ “ուսաւ ի նմանէ զամենայն մեկնութիւնս չին եւ Նոր Կտակարանաց աստուածային Գրոց” (Հայապատում, էջ 513): Գօշ վարդապետական աստիճանն ընդունած էր Յովհաննէս Տաւուշեցի վարդապետէն եւ երբ իր ուսումնասէր աշակերտն այլ եւս գիտութեան մէջ մարզուած կը զգայ՝ կը շնորհէ անոր վարդապետական գաւազանը (անդ): Այս տեղի ունեցած ըլլալու է 1206—1213 ի միջոցները. վասն զի քանի մը տարի ուսման տալու է, իսկ 1213 էն անդինն ալ չի կրնար պատահած ըլլալ, քանի որ այդ տարւոյն Մխիթար կը մեռնի ինչպէս Կիրակոս կ’աւանդէ. “Եւ եղեւ վախճան նորա ի վեց հարիւր վաթսուն եւ երկու թուին” (Կիր., էջ 115):

Ալ “եղեալ կատարեալ գիտնական” (Հյպատմ., էջ 513) հրաժեշտ կ’առնու վանական Գետիկ մենաստանէն եւ կը մեկնի հայրենիք: Հոս հանդէպ երգեվանից բերդին եւ ի թիկանց Գարգմանայ կը կառուցանէ վանք մը “որ կոչի խորանաշատ եւ վասն յորով եկեղեցեացն որ ի նմա ընկալաւ զանունն... առնէր նա շինուածս երեւելիս, գաւիթ շինելով ի կոփածոյ վիմաց եւ դուռն մեծ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր” (Կիր. 197): Համանման է եւ Յայսմաւուրքներու վկայութիւնն. “Եւ շինեաց փառաւոր վանք մի սրբատաշ վիմօք բազմախորան գմբեթաւոր եւ հրաշագլուդ եկեղեցիս եւ անուանեաց զայն խորանաշատ” (Հյպատմ., էջ 513):

Որովհետեւ վանքիս շինութեան մէջ իբրեւ հիմնարկութիւն վանականի միտքն ու ճաշակն ալ իւրովսանն գործակցած են, ուստի ներուի մեզ սահակիկ սը վանքիս ճարտարապետութեան վրայ ծանրանալ: «Կառուցեալ է վանքս համակ տունադոյն սրբատաշ պատուական քարով չորս կամարների վրայ, որոնց գլխին կանգնած մի գեղեցկաձեւ կաթուղիկէ: Տաճարս հրաշալի է Գանձասարից յետոյ, ունի աւագ եւ չորս փոքր խորան, երկու խորհրդանոց, երկու դուռն, 13 մետր երկարութիւն, 10 մետր 55 սանթիմ լայնութիւն: Աւագ խորանի ստորոտով, դասահայեաց կլոր երեսին վերայ շինուած են տասն փոքրիկ, գեղեցիկ ու խորանաձեւ կերտուածներ: ... վանքս իւր արեւմտեան կողմին կից ունի հրաշագանգ աւելի կառուցեալ չորս միապաղաղ եւ կլոր սիւնների վերայ՝ նոյնպէս շինուած սլորատաշ քարով: ... Մենաստանս ունի եւ չըջապարիսպ¹»: Ահա թէ ինչպէս Նիրահոսի ու Յայսմաւուրաց խօսքերն նոր ականատեսին վկայութեամբ կը հաստատուին:

Նորակառոյց վանքին շինութեան նպատողներ եւ այցելութեան եկողներ պակաս չեն, այս կը հաւաստեն հետեւեալ քանի մ'արձանագրութիւնները, որոնց մէջ յիշուած անանուն «վարդապետն» հարկաւ վանական ըլլալու է, քանի որ ժամանակը յարմար կու գայ եւ մե-

¹ Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարեան, Արցախ, Բագու 1895, էջ 322:

նաստանին առաջնորդութեան ղեկն ալ իր ձեռքերուն մէջն էր:

«ՈԿԵ. ես Արրահամ՝ Կանաչոզեցի եւ ամուսին իմ միաբանեցաք խորանշատու Աստուածածին, ետու զծախս խորանիս եւ վարդապետն հաստատեաց ինձ ք ժամ ի տաւնի սուրբ Գրիգորի անխափան¹»:

«ՈՀԵ. ես Անդրէաս աւագ երեց Գետաւազուց միաբանիցա ի... Աստուածածինս եւ վարդապետն հաստատեաց ինձ Գ. սեղան պատարագի նոյն կիւրակէին անխափան²»:

«ՈԿԹ. ես Աւելլար Ատրժեցի (Քաջիկեան ունի՝ Ուռծեցի) միաբանեցայ խորանշատ սուրբ Աստուածածնիս եւ ետու զծախս այսմ խորանիս յիշատակ ծնողաց եւ եղբարց իմոց Հաւուրին (Քաջիկեան՝ Նաւուտին) եւ Ապիրատին եւ վարդապետն հաստատեաց ք ժամ յայսմ խորանիս, Ա. ի տաւնի վարդապետին եւ Ա. վարագալ խաչին անխափան³»:

«ՈՀԱ. Մին սեղան պատարագ մատչի Յովսէփ քահանայիս յաւուրն Համբարձման Փրկչին անխափան⁴»: Կան դեռ ուրիշ արձանագրութիւններ, որոնց տարեթիւը տրուած չէ:

Յառաջ բերենք եւ հետեւեալ յիշատա-

¹ Բարխուդարեան՝ Արցախ, էջ 323. Հմմտ. եւ Արձագանք 1888, էջ 87, ուր սկիզբն է՝ ՈԿԵ. ես կամուռն աւանակալին Յաջողեցի...:

² Արձագանք 1888, էջ 87:

³ Բարխուդարեան՝ Արցախ, էջ 323: Արձագանք 1888, էջ 87:

⁴ Անդ, էջ 323: Արձագանք 1888, էջ 87:

կարանն, որ մագաղաթեայ Աւետարանի մը մէջ կը գտնուի. «Անէնի աղախին Բրիստոսի գուստր Զաւոյ խաղբակեանց ամուսին Կուկին որդւոյ Աբասայ Սեւատեանց իշխանագեանց միաբանեցայ խորանշատոյ սուրբ Աստուածածինս...», եւ ետու զծախս Ս. Աւետարանիս ստանալ զսա... ի ժամանակս թագաւորութեան դստեր Թամարին թողին Գէորգեայ, եւ ի տէրութեան Այրարատեան նահանգին եւ խաչենոյ մինչեւ ի կողմանս Չարեքին Աթաբակ Իւանէի, յայսմ ժամանակի ինքնակալ տանս Ռսնա Վահրամ եւ Ասադն եղբայր իւր: Ի հայրապետութեան Տեառն Յովանիսի ի ՈՀԳ (1224) թվականիս եւ շինող եւ առաջնորդ վանիցս Վանական վարդապետն հաստատեաց ինձ աւուր մահուան իմոյ Ա. Բառասունք. Ը. աւր անբիծք եւ յամեն տարի Ա. աւր ժամ յիշատակ ինձ...¹: Ասկէ յառաջ կամ վերջն է հետագայ յիշատակարանս ալ. «Արգ գրեցաւ սաղմոսարանս եւ գիրքս ժամատեղաց ձեռամբ Եսայի գրչի ի յերկիրս Տայուշ եւ ի գիւղս որ կոչի Թաւուշ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս. ի կաթողիկոսութեան տեառն Տէր Յովանիսի (Աղուանից, 1195—1235), յաթոոս խորանշատի եւ Վանական վարդապետի, ի հայրապետութեան Տէր Յոհան արհիեպիսկոպոսի. ի թուականութեան ՌՀԻ² »:

¹ Արուստեանց՝ Թորոս Աղբար, Բ. Կ. Պոլիս 1885, էջ 272:

² Սարգսեան Հ. Բ., Մայր Գուցակ, էջ 288: Թուա-

Որոշ կարելի չէ ըսել թէ խորանշատ վանքի հիմնարկութեան տարին երբ է, վասն զի անոր մէջ գտնուած արձանագրութիւններու մէջ այդ դրոշմուած չէ կամ գէթ ինձի անձանթ կը մնայ: Բայց վերոյիշեալ երկու արձանագրութիւններէն («ՈԿԵ. ես Աբրահամ Կանաչ-հողեցի...» եւ «ՈԿԹ. ես Աւելդատ...») կը միտիմ հետեւցնել թէ վանքին եկեղեցին այդ թուականներուն դեռ բոլորովին չէր աւարտած եւ Աբրահամ ու Աւելդատ դրամական նպաստ կ'ընձեռեն խորաններուն շինութեան համար: Ուստի կարելի պիտի ըլլայ մենաստանիս հիմնարկութեան տարին մերձաւորապէս 1215—20 դնել: Չալալեան Ու թուին ուրեմն 1191ին կը կարծէ թէ վանքը շինուած է¹: Խօսք մը որ հերքուելու պէտք չունի, քանի որ մինչեւ ցարդ ըսածներս ասոր դէմ կը բողոքեն:

Վանականի հոս ունեցած գործունէութեան եւ գիտութեան համար կը տարածուի շրջակաները եւ վանքին մէջ աշակերտներու հոծ բազմութիւն մը կը խոնի: Ստուգութեամբ չեմ կրնար ըսել թէ անոնց թիւը որչափ² կը հասնէր, սակայն այսչափը սոյոգ է թէ հետեւեալ անձինք առ ոտս Վանականի հետեւեցան գիտութեան կամ ի խորանշատ կամ այլուր.

Կանս կամ ընթերցանութեան եւ կամ տպագրութեան սխալ է եւ կարգաւր է ՈՀԲ կամ ՈՀԹ: Եթէ վերջինն է ճիշդն այն ատեն կը հետեւի թէ խորանշատի աւերումը (քիչ վերջ) 1230 էն յետոյ է:

¹ Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան. Ա. Թիֆլիս 1842, էջ 162:

Վարդան Առեւելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Մաղաքիա արեղայ, Առաքել, Յովսէփ¹, Ստեփանոս Աղթամարցի², Սոթենէս, Մարկոս քահանաներն, որոնք իրմէ վարդապետական իշխանութիւնն կ'ընդունին (Կիր. 130) եւ իր ազգականներն Գրիգորիս ու Պողոս: Առաջնոյն նկատմամբ Կիրակոս կը հաւատէ (Կիր. 200) թէ վանականի «ազգական» էր, սակայն թէ արեան ինչ կապով կապուած էր, այդ կը լուէ, իսկ զՊողոս «եղբորորդի» կ'անուանէ: Արդեօք այս Պողոսն այն չէ՞ որ Յայսմաւուրներու մէջ անոր երէց եղբայրը կը կոչուի: Եթէ ժխտական կը հնչէ պատասխանն այն ատեն ուրիշ կէտ մը կը լուսաբանուի, այս է՝ նա իր Պողոս երէց եղբորմէ զատ ուրիշ եղբայր մ'ալ ունէր, որուն վաւակը Պողոս անունը կը կրէր: Վերջինս ինծի աւելի հաւանական կ'երեւայ երբ Կիրակոսի Պատմութեան մէջ կ'ընթեռնում. «Հրամայեաց եւ վարդապետին ի վանս կալ. եւ եղբորորդի մի էր նորա քահանայ Պողոս անուն, հրամայեաց գալ ընդ մեզ զինի նորա: Իսկ վարդապետն ինայեաց յեղբորորդին իւր, զի մանուկ տիօք էր» (էջ 132): Ընդ որով մէկ եղբորորդին ալ է՝ Տէր Մարգարէ, որ առ Գրիգորիս կաթողիկոս գրուած թղթին (1294) տակ կը ստորագրէ³:

¹ Մաղաքիայ արեղայի՝ Պատմութիւն վասն ազգին՝ Նետողաց, Երեսնապետաց Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ 1870, էջ 12:

² Ակինեան Հ. Ն., Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա 1920, էջ 40—41:

³ Պատմութիւն Նահանգին Սիսական Ստեփաննոսի Օրբէլեան. Բ. հար. Փարիզ 1859, էջ 209:

Երկար ժամանակ խորանշատի մէջ վանական իւր աշակերտներուն կրթութեան եւ գրական զբաղումներու կը նուիրուի, մինչեւ որ 1225ին Սուլթան Զալալեփիւնի զինուորները Վրացիներն ի պարտութիւն մատնելով արձակեցան անոնց կը սկսին ասպատակութիւններ ընել եւ այրեացաւեր գործել, այն ատեն ինքզինքն անապահով զգալով խորանշատի մէջ՝ կը ստիպուի հեռանալ, վասն զի այն ալ խորասանի Սուլթանին հէներէն կ'աւերուի: Կը մեկուսանայ անիկա Տաւուշ բերդի հարաւային կողմերն «եւ անդ դարձարէր գաղտնութեամբ» (Կիր. 129): Հոն Լորուտ գիւղին քով քարայրի մը մէջ կը բնակի եւ «զետեղեալ ժողովեալ բազում գրեանս» (Կիր. անդ) կը զբաղի, մինչեւ նորէն աշակերտներ զննքը կը բոլորեն: Ունենդիրներու համար քարայրն անձուկ կու գայ եւ նա կը ստիպուի այրէն իջնալ ստորոտը սենեակներ ու եկեղեցի մը կառուցանել տալ: Այս տեղ ալ ապականիչ քայլերը կը մերձենան. Մօլար Նուին իր հրոսակներով հարեւան գիւղերն ու աւանները կը գերփէ եւ բնակիչները յուսակտուր կը խուժեն վանականի սենեակներն «եւ լցաւ արամբք եւ կանամբք եւ մանկուով այրն» (Կիր. 130): Թաթարական բանակը կը պաշարէ այրը, ներսը սովալլուկ ու ծարաւէն պաքած ժողովուրդն վարդապետէն միայն օգնութիւն կը յուսայ: Վերջինս ընկերակցութեամբ իր Սոթենէս ու Մարկոս աշակերտներու Մօլար Նուին առջեւ ելլելով ժողո-

վրդեան կեանքի ապահովութիւն կ'ընդունի, իսկ ինքն իբր կալանաւոր կը պահուի: Աղէխարշ է գերութեան այդ օրերուն վարդապետիս ու իր աշակերտին՝ Կիրակոսի կրածն ու տեսածը (Հմտ. Կիր. 131—135): Յարատեւ թախանձալից աղերսանքներէ յետոյ վերջապէս վանականի կը յաջողի իւր ազատութիւնը ստանալ. 80 (ըստ վարդանայ 50¹) դահեկանով (Կիր. 135), զոր կը հատուցանէ Գաբայ բերդի քրիստոնեայ բնակչութիւնը (վարդ. 146): Գերութիւնէ կ'ազատի 1236 ին ինչպէս վարդանայ խօսքերէն կարելի է ստուգութեամբ հետեցնել, վասն զի վերջինս կ'աւանդէ թէ անիկա փրկանաւորութենէ վերջ դեռ «ամս հնգետասան» կ'ապրի եւ 1251 ին կը վախճանի (վարդ. 146): Ասով անոր գերութեան տարին ալ կրնանք 1235—1236 դնել: Այս միջոցին արդէն նա բաւական տարիք ունէր, ինչպէս ինքնին իսկ կը խոստովանի. «Այր ծեր եմ եւ հիւանդ» (Կիր. 133), հետեւաբար հարկը կը զգար այնպիսի տեղ մը վերստին իւր նիստը հաստատել, ուր կարենար ալեւոյթն անդորր անցնել: Խորանշատ վանքը չէր կրնար մոռնալ: Հոն դիմելով պէտք եղած նորոգութիւններն ու նոր շինութիւններ կ'ընէ եւ կրկին «զբան վարդապետութեան ուսուցանէր այնոցիկ, որ ժողովեալ էին առ նա յամենայն գաւառաց» (Կիր. 199): Բայց նախ քան խորանշատի մէջ հանգչելը

¹ Հաւաքում պատմութեան, վեներիկ 1862, էջ 146:

անիկա ժամանակ մ'ալ դեգերած է թիֆլիզ (1236 ին), այս կը հաստատէ իւր իսկ ինքնագիր յիշատակարանը զոր վերոյիշեալ Անէնիի Աւետարանին մէջ ի վերջ Մարկոսի դրած է. «Եւ վանականս գրեցի իմով ձեռամբս ի Տփլիս քաղաքի ի դրան սուրբ Քառանիցս, զի գերեալ էր սուրբ Աւետարանս ի Տափըշոյ ի Մուղանի թաթարէն եւ յետ երեցամաց աստ բերեալ անփաս վաճառեցին ի ՈՅԵ թուիս, զոր փառաւոր աւագերէց Սարգիս հասարակ պատուական քահանայիւք եւ աստուածասէր ժողովրդական տանուտէրօք բազում ծախօք եւ աշխատութեամբ գնեալ ետուն մեզ» (Թոր. Աղ. Բ. 275):

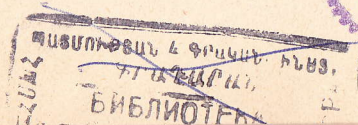
Թէ գերութենէ յառաջ եւ թէ անկէ վերջ վանական ուսուցչական բեմով միայն չէ որ կը հետաքրքրուի. անոր ակնարկը հեռուններով ալ կը շահագրգռուի: 1230 ին զինքը կը գտնենք Գանձասար վանքին մէջ, ուր եկեղեցւոյն մեծահանդէս նաւակատեաց՝ Խաչենոյ Գրիգորիս եւ Եղիա հարազատ վարդապետներուն հետ ներկայ կը գտնուի: Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսը շրջաբերական մը գրէ եւ «սահմանք կանոնականք» ի հետ վարդան Արեւելցւոյ ձեռքով ի մեծ Հայոս կը յղէ: Վանական այդ գրութեան տակ կը ղնէ իր ձեռագիր ստորագրութիւնը: Այս միջոցներուն կ'իյնայ Գաւիթ մոլորեցուցչին ըրած պատրալից ու դիւական գործողութիւնները: Խնդիրը վանականի ականջ հասնելով կը գրէ «Գիր սաստից եւ մեղադրանաց... եւ բանադրեաց» (Կիր. 146, 174, 184):

Ի Տրապիզոն գրչագիր Յայսմաուլըքի մը մէջ ի մէջ այլոց գրուած է. «Յետոյ կարգեալ եղեւ բովանդակ տնը սոցա աշխատութեամբ Տէր Խորայէլի ի խնդրոյ Զաւարդաւլային տեառն խաչենոյ, հրամանաւ Վանական վարդապետի¹»: Ասկէ եղերակացնելու թէ անիկա իւր բարոյական աջակցութիւնը մատուցած է Խորայէլի, որ կրնայ իրեն աշակերտ եղած ըլլալ եւ եպիսկոպոս ըլլալով վարդապետէն (վարպետէն) հրաման կ'ընդունի: Անոր կենդանութեան վերջին օրերուն տեղի կ'ունենայ դեռ հետագայ խնդիրն ալ: Իննովկենտիոս Գ. Քահանայապետը (1243—1254) Կոստանդին Կաթողիկոսին (1220—1268) հարցում կ'ընէ թէ «Ո՞րպէս խոստովանիք դուք զամենասուրբ Հոգին Աստուծոյ, ի չօրէ՞ միայն բղնեալ եւ երեւեալ թէ ի չօրէ եւ յՈրդւոյ, քանզի Հռովմայեցիք այսպէս խոստովանին՝ ի չօրէ եւ յՈրդւոյ» (Կիր. 186): Բարձրագոյն Ստի մէջ ժողով կը գումարէ եւ մեծ Հայոց եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու, ի մասնաւորի «առ գիտնական վարդապետն Վանական, քանզի ի ժամանակին երեւելի էր, եւ առ Յովսէփ» (Կիր. 187) կը գրէ թուղթ մը պարզելով անոնց իրին էութիւնը եւ կը խնդրէ անոնց դաւանութիւնը: Այս առթիւ է որ Վանական գրի առած է իւր խրատ դաւանութեան, որուն մասին յետոյ կ'անդրադառնանք:

¹ Ազգերեան՝ Լիակատար վարդ Սրբոց ժԱ. յաւելուած, էջ 2Գ:

1251ին Աղուհացից ժամանակ անիկա կը հիւանդանայ եւ ցաւերու անկողինը կը գամուի: Յառաջ քան իւր վերջին շունչը տալը կը հաւաքէ անգամ մ'ալ իւր շուրջը խորանաշատի միաբանները եւ քաղցր ու ախորժ «Բանիւ» կը մխիթարէ: «Ապա... արձակեցաւ ի կապանաց մարմնոյն յարեգ ամսոյ տասն ըստ նոր եղանակի ճշմարտութեան (ըստ Յայսմաուլըքի) եւ յուր թեւտան մարտի ըստ Հռովմայեցոց, երկու օրով յառաջ քան զգարնանամուտն յաւուր շաբաթու» (Կիր. 199), «յիօթն հարիւր թուականին» (վարդ. 146) այսինքն 1251, Մարտ 18ին: Ինչպէս Սամուէլ Անեցւոյ շարունակողը կ'աւանդէ եւ թանասունամեայ կը մեռնի¹: Անոր մահուան բօթը շուտով կը տարածուի եւ կը ժողովին «անթիւ բազմութիւնք ի թաղումն նորա եւ մեծաւ սգով եւ տրտմութեամբ ողբային յոյժ... եւ տարեալ թաղեցին զնա ի գլուխ վանիցն յարեւելից կուսէ, մօտ ի փոքրագոյն եկեղեցին, ուր էին գերեզմանքն աղքատաց, զի ինքն այսպէս հրամայեաց» (Կիր. 200): Յուղարկաւորութեան մասնակցելու կը փութան Աղուանից Տէր Ներսէս Կաթողիկոսը, գաւառին Տէր Սարգիս եպիսկոպոսն եւ Յովհաննէս եպիսկոպոսը՝ վարդապետներով եւ քահանաներով, որոնք ալեղարդ ննջեցելոյն գերեզմանին վրայ «ողբացեալ եւ լացեալ յոյժ» կը դառնան «յիւրաքանչիւր տեղիս» (Կիր. 200):

¹ Ժամանակագրութիւն, էջ 150:

վանականի շիրմի մասին ականատես մը՝ Բարխուդարեան կը գրէ. «Երրորդ մատուռն, որ շինուած է սրբատաշ քարով պարսպից դուրս արեւելեան կողմումն է, միաբանից հանգստարանում: Խոնարհուած է մատրանս գլուխն, որի մէջ ասում են, է վանական վարդապետի գերեզմանն, որպէս վկայում է եւ Կիրակոս, բայց տապանաքարն չունի արձանագրութիւն¹»: Արդեօք ինչպէս նա հրամայած էր զինքն աղքատներու գերեզմանոց հանգչեցնել, այսպէս ալ պատուէր տուած է շիրմին վրայ արձանագրութիւն մը չփորագրելու:

Անիկա մինչեւ իւր եօթանասնամեայ հասակին մէջ ուսերուն բարձած էր Խորանաշատի վարչական ու ուսուցչական առաջնորդութիւնը. իւր մեռնելէն վերջ երկու պաշտօններն առանձինն անհատներու կը յանձնուին (Կիր. 200), վարչութեան ղեկն իր եղբորորդին Պօղոս կ'ընդունի, իսկ ուսումնական խնդիրներու հոգը Գրիգորիս ազգականը կը ստանձնէ:

Յայտնաւորքներու մէջ պահուած է հանգուցեալիս արտաքինոյն ստորագրութիւնը: Անոնց համեմատ «էր նա անձամբն չափահասակ, մեծերես եւ փոքրաքիթ, լայնամօրուս եւ փառահեղ, մեծաշուք եւ ահարկու, քաղցրատես եւ շնորհալից²»: Ուրիշ մը ունի՝ «Եւ էր նա չափ հասակաւ, մեծ մօրուք եւ լայն, գեղեցկակն եւ

¹ Բարխուդարեան՝ Արցախ, էջ 324:

² Հայապատում Բ, էջ 515:

յաւնակից, չափքիթ եւ ամենեւին բարի տեսլեամբ¹»:

Ամէն մատենագիր ու յիշատակագիր վանականի նկատմամբ դրուատիքով կը խօսի: Վարդան զինքը կը կոչէ «համբաւատենչ եւ արդիւնական, փառաւորեալ Հայրն մեր», (Վարդ. 146): Իսկ Կիրակոսի քով գովասանքներու պսակ մը հիւսուած կը գտնենք, նա անոր վրայ ի մի հաւաքուած կը տեսնէ հին եւ նոր կտակարանին նշանաւոր անձնաւորութիւններու բարի բարի յատկութիւնները (Կիր. 198): Դարձեալ կը գրէ. «Եւ երկրորդին վանական անուն, վարդապետական բանիւ քան զամենայն որ ի ժամանակն էին՝ գերազանցեալ, ծննդական մտօք եւ յարմար բանիւք, վասն որոյ բազումք դեգերէին առ նա ուսման աղագաւ... Չայս ոչ եթէ ականջալուր միայն ասեմ, այլ եւ ականատես, զի բազում ժամանակս կացաք առ նմա ի վարժս կրթութեան, ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ» (Կիր. 113): Մաղաքիա Աբեղան կը տողէ. «Ի դռն ժամանակիս փայլէր իբրեւ զարեգակն... վանական յերկիրն արեւելից, երկրորդ արեւելք անուանեալ» (էջ 12): Ամենուն խօսքերէն այն կը հետեւի թէ նա հմուտ եւ գիտնական վարդապետ մըն էր, սակայն եթէ միայն իւր առ մեզ հասած երկասիրութիւններէն դատաստան կտրելու համարձակինք, պիտի ըսենք թէ այդ ամէնը չափազանցուած են

¹ Ձեռ. Վիեն. Մխիթ., Թ. 219, Թ. 294բ:

սակաւիկ մը եւ անոր գրչի արդիւնքներն այդ մակդիրները չեն արդարացներ: Սակայն եթէ այդ խօսքերն անոր ուսուցչական գործանէութեան վրայ ալ տարածենք, եւ այն իրաւամբ, այն ատեն գուցէ անոնք կրնան իրենց պատշաճ դիրքը գրաւել: Վասն զի որչափ կը թուի նա աւելի ջանացած է դաստիառակ ըլլալ քան մատենագիր, աւելի նկրտած է իր հմտութիւնն աշակերտներու մօրին մէջ դրոշմել քան գրչով ապագայ եկողներու աւանդել: Եւ յիշուի անոր պատուաբեր աշակերտներ են մանաւանդ վերջիշեալ երեք պատմագիրները:

2.

Գրական գործեր:

Վարդան Արեւելցոյ վկայութեան համաձայն Վանական վարդապետ «աստէն թողեալ զանուն քաջութեան յաշակերտս եւ ի գիրս» (էջ 146) կը վախճանի: Արդեամբք ալ թողուցած է անիկա այլեւայլ երկասիրութիւններ, որոնց ամփոփ պատկերը պիտի ջանամ ներկայացնել հոս, որչափ անոնք հասած են մեր ծանօթութեան: Պայծառութեան համար պատշաճ է զանոնք երեք դասի բաժնել՝ Պատմական, Մեկնողական եւ Մանր երկեր:

1. Պատմական երկ: Ստոյգ է թէ Վանական պատմութիւն մը գրած է: Այս մասին վարդան Արեւելցին կը հաղորդէ. «Արդ ի վեց-

հարիւր ութսուն եւ հինգ թուականէն Հայոց (1236) մինչեւ յեօթն հարիւր չորեքտասան (1265), յորում եմքս մեք, զոր ինչ արարին ազգն Նետողաց ընդ աշխարհս եւ ընդ իշխանութիւնս, որ յայսմ կողմանէ ծովու մեծի ընդ Պարսս եւ ընդ Աղուանս եւ ընդ Հայս եւ ընդ Վիրս եւ ընդ աշխարհս Հռոմոնց կոչեցեալ, ուր էին բնակեալք Հայք եւ Ասորիք, Յոյնք եւ Տաճիկք եւ Թուրքմանք, գրեալ են մանրամասնաբար փառաւորեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն եւ հարազատն մեր Վիրական վարդապետն հօրն համանման, զոր մեք ոչ համարձակեցաք երեքնել կամ բաղմաբանել» (էջ 147): Վարդանի կը ձայնակցի Վիրակոս Գանձակեցի երբ հայ պատմագիրներու իբրեւ վերջնողակ կը դնէ զինքը (էջ 4) եւ այլուր կը գրէ. «Ջրովանդակ իրս եւ զբան եւ զգործ այսր ժողովոյ (իմա՞ Լոռիի եւ Անոյ 1204—1205ի իրարու յաջորդող ժողովները) գրեաց մեծիմաստ եւ առատասիրտն վարդապետ Վանական յիւրում պատմութեան, զի աւանատես էր նա իրացն եղելոց եւ ականջալուր¹ (էջ 87): Երկու պատմագիրներուս ըսածներն ի մի հաւաքելով կը տեսնուի թէ Վանականի շարադրած պատմութեան նիւթը կազմած են գլխաւորաբար Նետողաց ասպատակութիւններն ու նուաճումները եւ թէ նա գիտցած է ասոնց

¹ Խօսքերէս գուցէ կարելի է եզրակացնել թէ Վանական, այս ժողովներուն ներկայ անդամներէն մին եղած ըլլայ:

հետ հիւսել նոյն ժամանակները Հայաստան ու Հայաբնակ դրացի աշխարհներու մէջ տեղի ունեցած պատմական իրողութիւններն՝ ըլլան անոնք աշխարհական պատմութեան եւ կամ եկեղեցական պատմութեան հայող կէտեր: Այս ամէնն ըրած է նա «մանրամասնաբար»:

Հ. Ալիշան վարդանայ հետեւելով այն եզրակացութեան կը միտի թէ վանական իւր պատմութիւնը սկսած է 1236ին (Հայպտմ. 260), որուն հաւանութիւն տալը սակայն դժուարին կ'երեւայ: Վասն զի ինչպէս որ Կիրակոսի նկատմամբ վարդանի խօսքերն ուրիշ իմաստով հասկնալու է, այսպէս եւ անոր վարդապետին մասին: Որովհետեւ յայտնի է թէ Կիրակոսի պատմագրութիւնն ոչ թէ 1236ին կամ 1238ին կը սկսի այլ Հայոց ի քրիստոնէութիւն դառնալէն: Դարձեալ Գանձակեցւոյ վերոյիշեալ խօսքերուն համաձայն իւր վարդապետը խօսած է յիւրում պատմութեան նաեւ Զաքարէ Սպասալարի հրամանով համախմբուած ժողովոյն մասին որ 1204ին ի Լոսի եւ ապա 1205ին յԱնի կը գումարուի: Ուստի պէտք է ենթադրել թէ պատմութեանս նիւթ եղած էին ոչ թէ միայն 1236էն ետքը պատահած իրողութիւնները, այլ եւ 1204/5ի դէպքերը եւ գուցէ նաեւ աւելի հնագոյն շրջանը:

Կիրակոսի խօսքերէն Հ. Ալիշան (անդ 262) կ'եզրակացնէ. «Վանական վարդապետ այս Թաթարաց պատմութենէն զատ ուրիշ մ'այլ զրա՞ծ է ոչ սակաւ կարեւոր եւ աւելի կրօնա-

կան տեսութեամբ, բայց քաղաքական՝ մանաւանդ ազգային իրօք խառն, այն է ԺԳ. դարուն սկիզբներում Զաքարիայ մեծ Սպասալարի ստիպմամբ ի Լոսէ եւ յԱնի եղած ժողովոց դէպքն, որ շատ յուզմանց պատճառ տուին ժամանակին նշանաւոր վարդապետաց եւ վանահայր»:

Հ. Ալիշանի եզրակացութիւնը սակայն բռնադատելի կը թուի, որովհետեւ հոս շատ պարզ են Կիրակոսի խօսքերը — «գրեաց յիւրում պատմութեան» — որով կ'ակնարկուի վանականի պատմական մեծ աշխատութիւնը: Նաեւ կարծեմ ընդունելի չէ Հայապատումի հեղինակին հետեւեալ միտքը. նա այնպէս կը համարի (էջ 260) թէ վանական իւր պատմութիւնը սկսած է 1236ին եւ զայն վերջէն շարունակած է Կիրակոս մինչեւ 1265: Կարծիքս կռուանէ զուրկ կ'երեւայ եւ նա մանաւանդ ասոր հակառակ կը յառնէ այն կէտը որ Գանձակեցւոյն պատմութիւնն իւր մէջ ամբողջութիւն մըն է՝ սկսելով Հայոց դարձէն ի քրիստոնէութիւն շարունակաբար կը հասնի մինչեւ իւր վերջին տարիները:

Խորանշատի հիմնադրին պատմական երկը սակայն կը թուի թէ անհետ կորսուած է, գոնէ յայտնուած չէ անկէ ձեռագիր օրինակ մը: Ըստ երեւութիւն անոր ծանօթ կ'երեւայ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեան, որ 1788ին հրատարակած Ներսէս Շնորհալոյ ընդհանրականին վերջաբանութեան մէջ կը գրէ. «Վասն որոյ թողեալ մեր զերկարաբան պատմութիւնս հո-

գեկիր արանց Սամուէլ Անեցւոյն, Գօշ Մխիթարին, Վանական վարդապետին, Կիրակոս վարդապետին¹։ Բայց այս ակնարկութիւնը կրնար վարդանայ ազդեցութեան տակ գրուած ըլլալ։

Երկրորդ յիշատակութիւն ընողն է մատենիս՝ Պաղտասար Սապէլեան հունգարահայ աղանուականը, որ ճինկիղխանի եւ այլ բռնաւորներու մասին գրած պատմութեան մէջ գործածած աղբիւրներուն նկատմամբ խօսք բանալով կ'աւանդէ. «Վանական վարդապետ մեծաւոր կրօնավորաց ի Մեծն Հայաստան, որ գերի արին զինքը թաթարները, բայց ետքը փախաւ ու գնաց իւր վանքը եւ կցեց գրելու ամէն բանը, որ ինչեւր արին Մլուղները եւ վերջ արաւ 1238²»։

Այս տողերս ծանօթ էին նաեւ Հ. Ալիշանի (Հայպում., էջ 261) նամակէ մը, զոր 1812ին աշուղաղարմ Սապէլեան գրած էր առ Ստեփանոս Ագոնց։ Աղնուական Հունգարահայոյն այս խօսքերուն մասին պատշաճ կը համարիմ գիտողութիւն ընելու, որ թէեւ նա իւր պատմութեան աղբիւրներէն մին ալ Վանականի

1 Գիրք որ կոչի Ընդհանրական արարեալ... Ներսէսի Հնորհաւոյ, Սանկապետբուրք 1788, էջ 239։

2 Պատմութիւն մեծի կայսերն ճինկիղխանի առաջին կայսեր նախկին Մողուլաց եւ թաթարաց... եւ պատմութիւն աշխարհավեր բռնաւոր գուռուց Լէնկիթեմուրին մեծի կայսերն Սմրդանդա եւ պատմութիւն թաւմազդուի Նատրիշին բռնավոր կայսերն Փերսիաղուց ի Հայոց լեզվէ ի գրարուէն եւ մէկ փայլ թուրքաց լեզվէն եւ ի լեզու Մաճաուաց ի Պաղտասարէ Սապէլեան... Գօլթփար յամի Տեառն 1813, էջ 164։ Ձեռագիրս սլոմ կը գտնուի մեր Մատենադարանի մէջ եւ կը կրէ թ. 753։

գործքը կը յիշատակէ, բայց չափազանց կասկածելի է, վասն զի իւր պատմութեան մէջ (որ առջեւս է) չի տեսնուիր պատմական այնպիսի անցք մը, որ միւս աղբիւրներու քով (Հեթում սպարապետ, Կերակոս, Մաղաբիա արեղայ...) չ'ըլլայ։ Բայց աստի մաս մըն ալ եւրոպական գործքերէ թարգմանութիւն է։

Ըստ Հայապատումի հեղինակին (էջ 261) «Եսայի Զալալեան եպիսկոպոսն ալ կ'երեւցնէ թէ ունէր իւր գրանոցին մէջ նաեւ այս մեր խնդրած Վանական վարդապետի թաթարաց պատմութիւնը»։

Հռոմի Պորճեան թանգարանին թ. 34 Ձեռագրին մէջ թղ. 49 ա կայ հատած մը «Խրատք վասն կաթողիկոս օծելոյ»։ Հոս ի մէջ այլոց կ'ըսուի. «Երրորդ Վանական պատմագիրն թէ զՊետրոս պատրիարքն Սարգիս Կաթողիկոսն ի կենդանութեան իւրում օծեալ էր Կաթողիկոս իւրօք ձեռօքն¹»։ Այս խօսքերս իրենց աղբիւր ունին վարդան Արեւելցին (Հմմտ. Պում. էջ 93), հետեւաբար նոր լոյս մը չեն տար մեր խնդրած պատմութեան ի նպաստ, որ կորսուած նկատուի է։

2. Մեկնողական երկեր։ Աւելի ճոխ է այս բաժինը, ուր Տաուլեցիի վարդապետը կը ներկայանայ իւր ուսուցչական բեմին վրայ։ Հաւանօրէն գրած է ինքն այս երկասիրութիւնները

1 Գալէմբեարեան Հ. Գ., Ցուցակ հայերէն Ձեռագրաց Վատիկանեան Մատենադարանի ի Հռոմ (անտիպ) թ. 34։

իւր դասախօսութիւններու առթիւ աշակերտաց ձեռքը համառօտ ուղեցոյց մը տալու համար:

«Մեկնութիւն Յորայ: Ձեռագիրներու մէջ ընդհանրապէս հետեւեալ խորագիրը կը կրէ. «Գիրք որ կոչի մեկնութիւն Յորայ, արարեալ ծաղկաքաղօրէն վանական վարդապետի, հաւաքեցեալ ի Դաւթայ եւ ի Յիւսիքոսէ նրբիմաց վարդապետաց¹»: «Ծաղկաքաղօրէն» բառէն կը տեսնուի որ նա Յիւսիքոսի, Ստեփանոս Սիւնեցոյ, Եփրեմի, Դաւիթ Բորայրեցոյ, Խօսքերն համախմբել ջանացած է եւ անոնց մօրթի ծաղիկներէն փունջ մը կազմած: Իւր գրչէն սեպհական մեկնութիւններ հազրուագիւտ են: Բացի վերոյիշեալ «կոչումներէ կան սակաւաթիւ կոչումներ ալ մի քանի անուններու՝ Շապ. որ գուցէ Շապուհ Բագրատունին նշանակէ, Դաւիթ Փիլիսոփայ (Դթ. Փիլ.), Եպիփան (Եպ.), եւ յաջորդ համառօտագրութիւնները՝ Արծք. Ակ. եւ ասոնք ամէնքը մի մի անգամ կ'երեւան ամբողջ մեկնութեան մէջ²»: Կարեւոր աղբիւր մը եղած է իրեն ուրիշ գրութիւն մ'եւս զոր «այլ» բառին տակ կը ծածկէ անյայտ պատճառաւ: Հ. Զրաքեանի պէս ինծի ալ անհնար եղաւ այդ ծածկեալ անձը յերեւան հանել: Գուցէ այդ «այլ»-ին տակ իւր գրիչը ծածկուած ըլլար, եթէ այլուստ իւր մեկնութիւնները յայտնի չ'ըլլային: Գործքիս մէջ երբեմն աչքի կը զարնէ «վան»

¹ Տաշեան Հ. Յ., Զուցակ Ձեռագրաց, էջ 713:

² Զրաքեան Հ. Բ., Խաբիսի երկրու Երուսաղէմացոյ մեկնութիւն Յորայ, վենետիկ 1913, Յառաջարան, խ Բ:

համառօտագրութիւնն, որ անշուշտ վանական ընթեռնելու է: Այս քաղուածօրէն մեկնութիւնս իւր պակասաւոր կէտերով համարուեալ հեղինակին այնչափ պատիւ չի բերեր¹:

Ձեռագիրք. Գործքէս բաւական ձեռագիր օրինակներ կան: Յիշենք մեր Մատենադարանի թ. 289, 304 եւ 847 ձեռագիրներն, որոնք ամէնն ալ ԺԹ. դարէ են. առջի երկուքի մասին համտ. Տաշ. Զուց. թ. 289 եւ 304: Վենետիկի Միսիթ. Հարց ձեռագիրներու նկատմամբ համտ. Հ. Զրաքեանի՝ Խաբիսի Յորայ մեկնութեան յառաջարանը: Յէջմիածին ըստ Կարինեան Զուցակին կան թ. 1134, 1145—1150, 1227 ձեռագիրներն: Արդոյ Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքին ձեռագիրներուն մէջ տեսած է Գ. Սրուանձտեանց Յորայ մեկնութեան օրինակ մը. համտ. Թորոս Աղբար Բ. Կ. Պոլիս, էջ 394: Օրինակ մ'ալ կայ Կ. Պոլսոյ Ս. Հրեշտակապետ Թաղի մատենադարանի մէջ. համտ. Բանասէր, 1904, էջ 176:

Ք. Յովհաննու Վանական վարդապետի Տաւուշեցոյ Բացատրութիւն աղօթից Ամբակումայ մարգարէի: Մեկնութիւնս լոյս տեսած է «Ճոաքաղ», ամսագրին մէջ (1858,

¹ Այս պակասաւոր կէտերուն նկատմամբ համտ. Հ. Զրաքեանի Յորայ Մեկնութեան հրատարակութեան յառաջարանը եւ Հ. Ա. Վարդանեանի յօդուածը «Սրբոյն Եփրեմի մեկնութիւն եւ սկիզբն Յորայ», Հանդէս Ամս. 1912, էջ 617—626:

էջ 147, 195, 227): Մատենագրիս ամէնէն յաջող երկասիրութիւնն է ասիկա, շատ խնամքով եւ հմտութեամբ շարագրուած է: Թէեւ մէջը բառական իմաստով մեկնութիւններ ալ ներմուծուած են, բայց աւելի հոժ են եւ հետեւաբար գերիշխող այլաբանական տեսութիւնները: Աղբիւրներու հետազոտութեան մէջ ջանքերս ապարդիւն մնացին:

Մեկնողականներու շարքին մէջ դասելու է նաեւ հետեւեալները:

Գ. Վանական վարդապետի համեմատութիւն հին կտակարանաց ի նորս: Երկնք՝ Եկեղեցի, Արեգակն՝ Գրիստոս եւ Աւետարան. լուսինն՝ օրէնք սկզբնաւորութեամբ¹: Այլասացութեան ցանկ մըն է ըստ Ս. Գրոց, ուր Հին կտակարանի իւրաքանչիւր մատենի մէջ կիրարկուած նշանաւոր բառերը կարգաւ շարադասուած են եւ դիմացն ալ գրուած է անոնց նոր կտակարանի մէջ ստացած նշանակութիւնները: Որչափ կ'երեւայ գրութեանս շարագրութեան շարժապատճառն է աշակերտներու եւ կամ օրեւիցէ մեկնաբանի մը ներկայացնել հայելի մը, որուն մէջ նայելով կարելի ըլլայ պատկեր մը ճշգրիտ գծել:

Ձեռագիրք. Մեր Մատենագրանի Թ. 71, Թղ. 537ա: Թ. 130, Թղ. 107ա: Թ. 167, Թղ. 229ա: Վենետ. Մխթ. Մատ. կը գտնուի 6 օրինակ: Քինկ՝ Յուդակ Տիւրքիէնի հայ.

¹ Տաշ., Յուդ., էջ 480:

Ձեռագրաց. Թ. 74, Թղ. 205ա: Ուրիշ ձեռագիրներ հմմտ. Սմբատեանց, Գեղարքունիք, էջ 62: Հայաստան (Կ. Պոլիս) 1852, Թ. 98¹:

Դ. Տեսութիւն շարականին Ուրախացիր պսակ (Կուսից) Վանական վարդապետի ասացեալ ի խնդրոյ Պետրոսի: Կը սկսի «Աստուածսիրութիւն ի մարգս ոչ Թէ յօրինաց պատուիրելոյ եւեթ են այլ եւ բնութեամբ է,»: Ամբողջութեամբն առեալ գեղեցիկ ու հնարամիտ գործք մը չէ, սակայն տեղիս տեղիս կը ներկայանան քերուշ ասութիւններ ու գովեստներ Ս. Կուսի վրայ:

Ձեռագիրք Մեր Մատենագրանի Թ. 642, էջ 19—30: Վենետ. Մխթ. Մատ. 1 օր. նոտրագիր: Աճառեան՝ Յուդակ հայ. ձեռ. Թաւրիզի, էջ 116 (= Հանգ. Ամս. 1908, էջ 267):

Ե. Վանական վարդապետի ասացեալ ի սաղմոսն Այս ծով մեծ: Կը յիշուի միայն Կար. Յուդակ. 1092:

Զ. Ի քանն հայեաց ի քեզ, գուցէ լինեցի քան ծածուկ ի սրտի քում: Ձեռագիրք՝ Վենետ. Մխթ. Տոնապատճառ, Ա., էջ 463, Տոնապատճառ Բ., էջ 664: Հմմտ. Զարբանէլեան՝ Հայ. հին Դպրութեան պամ. Գ.³, էջ 435:

Վանական անուան տակ հետեւեալ մեկ-

¹ Հոս երկիս խորագիրն է՝ «Վանական վարդապետի համեմատութիւնն աստուգ իրաց հնայն ընդ նորոյս,»:

նութիւններն ալ կը յիշուին, որոնք սակայն անհարազատ կ'երեւան:

Մեկնութիւն Յղեկիէլի եւ Զարայի: Յանուն Յովհ. Վանականի կը յիշէ Զարբանեւեան, անդ, էջ 734, ծն. 1 կոչում ընելով Կարինեան՝ Յուցակ, Թ. 1227, ուր սակայն «Վարդանայ Վանականի», անուամբ կը նշանակուի:

Ըստ Կարինեան Յուցակի Թ. 1298 կը գտնուի «Զաղուածք Աւետարանին Հուկասու ի Վանական վարդապետէ», զոր ճշգրտէն կարգալու է «յիգնատիոս Վանական վարդապետէ:

3. Մանր երկեր. ա. Խրատ Դաւանութեան Վանական վարդապետի: Գրուածեանս առթիւն եղած է, ինչպէս վերը շօշափեցինք, Ս. Հոգւոյն «Եւ յորդու», բղբման հարցը, զոր նա հմտութեամբ «Ս. Հարց բանից», գրեց իբրեւ պատասխան: Փոքրիկ գրուածքս Կիրակոս իւր պատմութեան մէջ առած է, հետեւաբար անոր հետ ստէպ օրինակուած եւ տպուած է (այս մասին յետոյ): Առանձին ալ կը գտնուի ձեռագիրներու մէջ. հմտ. Թորոս Աղբար Բ. 323: Հատածս ունեցած է նաեւ լատիներէն թարգմանութիւն մը ի ձեռն ղետերմանի¹:

Բ. Թուղթ առ Դաւիթ մոլորեցուցիչ: Կիրակոս կ'աւանդէ (էջ 186) թէ իւր վարդա-

պետը առ Դաւիթ մոլորեցուցիչ «Գրեաց զիր սատից եւ մեղադրանաց... Թէ ընդէր զերեւումն դիւին քրիստոսի համարիք, ով քրիստոնեայք», Թուղթս այժմ մեր ձեռքը չէ հասած:

Գ. Յաղագս տարեւմտից կամ Յաղագս տարեւմտին ի Վանական վարդապետէն: Հոս հեղինակը «Բաւական հետաքրքրական եւ միանգամայն զուարճալի տեղեկութիւններ կուտայ նկատմամբ հայկական ամսոց անուանց», (ԲՁՄ. 1897, էջ 336): Երկս կարեւոր է նաեւ հնախօսական տեսակէտէ: Հ. Ե. Տայեցի զայն Բաղմալէպի մէջ (1897, էջ 336) հրատարակած է առջեւն ունենալով երկու ձեռագիր, մին անթուական, իսկ միւսն գրուած 1395 թուին:

Դ. Պատճառք վասն առաջաւորաց պահոց արարեալ Վանական վարդապետի վասն հակառակաց եւ այսանողացն զսուրբ պահս (Կար. 893, ՀԸ. 1894, ՂԸ. 939, ՀԹ. 1935):

Ե. Հարցմունք Վանական վարդապետին Երկու աղալն ի մի երկան (Արրտ. 1903, էջ 187):

Վարդան Բաղիշեցւոյ ցուցակէն են տուելիս, որ կը յաւելու. «Ի թիւն ճՀԷ երկու օր Գիրք բովանդակ հարց եւ պատասխանիք Փիլոնի եւ այլոցն եւ միոյն հետ բարեխօս եւ քիտորանացն մեկնութիւն եւ այլ ասացուածք վարդապետացն եւ այսոնք են հարցմունք Վանականայ (Արրտ. 1903, էջ 187):

¹ Deux historiens arm. traduits par. M. Brosset. St. Pétersbourg 1870 ի յաւելումս. Petermann, Confessio Vanacani doctoris, էջ 203:

շ. Հարցումն եւ պատասխանիք զոր արարեալ է Վանական վարդապետի ի Ս. Գրոց: Ոչ միայն ի Ս. Գրոց այլ եւ յարտաքնոց, ինչպէս Ն. Բիւզանդացւոյ մէկ ձեռագիր օրինակութենէն կը տեսնեմ:

Ձեռագիրը ծանօթ են. Վենետ. Մխիթ. Մատ. ի մէջ երկու օրինակ. մին կից Պատմութեան վարդանայ էջ 510 (յամէ 1307. համտ. վարդան. տպ. Վենետ. էջ ԺԱ) եւ միւսն Ուրբաթագրքի մը մէջ, էջ 401, որուն համար կ'ըսուի թէ տարբեր է առաջինէն: Օր. մ'ալ կը յիշուի Տաշեան՝ ցուց. հայ Չեռ. ի Բերլին. Թ. 88, Թղ. 47բ—55ա: Բաց ասոնցմէ կը յիշատակուին Հարց եւ պատասխանիք Վանական վարդապետի. Հարց. երթ ի ծով եւ ընկեա կարթ: Պատասխանի. կարթն մի ըմբռնէ (Ֆինկ՝ ցուց. Տիւր. 95, 15) եւ Հարցմունք համառօտ Վանական վարդապետի. Հարցումն. Ես եմ Տէր Աստուած Արրահամու... (Անդ. 97.6): Այս երկու հատածն ալ Ն. Բիւզանդացւոյ օրինակութեան մէջ չգտայ:

4. Անհարազատ կամ տարակուսական մանր երկեր:

ա. Էջմիածին Գէորգեան ցուցակին մէջ (Թ. 57) կայ՝ “Հատուած ինչ պատմութեան ի Վանական վարդապետէ վասն Թաղէոս Առաքելոյն,,: Արդեօք կտորս անոր պատմութեան Նշխարներէն է թէ “Վանական վարդապետի ասացեալ վասն Հայոց ազգին զովեստ, խորագրեալ երկն է, որ այլօր

հետեւեալ խորագրով ալ կը ներկայանայ. “Վանական վարդապետի ասացեալ քան հաւատալի,,: Սկիզբն է “Կենսաբուխ սուրբ Աւետարանն զԹաղէոս” (Տաշ., ցուց., էջ 469): Եթէ վերջինս է, այն ատեն երեք կերպով խորագրուած երկս կը զւանամ Յովհ. Տաւուշեցւոյ եւ անոր հեղինակ կը մատնանշեմ զվարդան Վանական երեք պատճառէ դրդուած: Նախ՝ Չեռագրի մը մէջ կը հանդիպինք “Այլ քան վասն հաւատոյ ասացեալ սուրբ վարդապետին Վարդանայ — Կենսաբուխ սուրբ Աւետարանն զԹաղէոս Առաքեալն ի ԲԺ.իցն ասէ” (Macler, Catalogue, Թ. 241, 153ա—209): Երկրորդ՝ գործքս հրատարակուած է Գիրք Թղթոցի մէջ (էջ 533) եւ վերջը կ'ըսուի թէ այդ ամփոփուած է վարդան անուն գրքին մէջ: Երրորդ՝ ժողովածու հաւաքածոյի մը մէջ կայ՝ “Վանական վարդապետի ասացեալ քան հաւատալի — Կենսաբուխ սուրբ Աւետարանն...”, եւ ասոր կը յաջորդէ “Այլ քան Վանականին Վարդանայ զրեալ Զինչ է ճրագալոյցին լուծանելն” (Հանդ. Ամ. 1906, էջ 91):

Վանականի անուամբ կը յիշուին հետեւեալ երկերն ալ:

բ. “Վանական վարդապետի ի ճրագալոյցն քան” (Կար. 1636) կամ “Վանական վարդապետին Զինչ է ճրագալոյցին լուծումն” (Տաշ., ցուց., էջ 469 եւ վերջ):

գ. “Աղօթք տղայոց առ ամենասուրբ Երրորդութիւնն” (Կար. 684): Որովհետեւ

այս երկուքն ալ լոկ վանական անունը կը կրեն դիւրին չէ Յովհ. Տաուշեցւոյ գրչին արդիւնք համարիլ, երբ մանաւանդ հակառակ պատճառներ ալ կան, վասն զի Համամճեան տեսած է ձեռագիր մը, որուն մէջ առաջինը խորագրովս է պսակուած «Այլ քան Վանականին Վարդանայ գրեալ Զինչ է ճրագաւոյցին լուծանելն¹», (հմտ. եւ վերը Թ. 4ա): Իսկ երկրորդին նկատմամբ Հ. Տաշեանի Յուշակին մէջ կը կարդանք «Վարդան վարդապետի ասացեալ աղաւթք տղայոց առ սուրբ Երրորդութիւնն, ատաւաւտեան (Նշդ. 286, էջ 686, Թղ. 111ա)²»:

Դ. Նորին (Վանականայ) Յաղագս աստիճանաց եկեղեցւոյ թէ ուր եցոյց Զրիստոս (Macler, Catalogue, Թ. 199, Թղ. 240):

Ե. Վանական վարդապետի ասացեալ վասն մեղաւորաց (Նշդ. 128, 201ա):

Զ. Վասն անքուն որդանցն Վանական վարդապետի ասացեալ «Եկայք աստանոր ի միասին որդիք Ադամայ» (Տաշ., Յուշ., էջ 49): Երկս իրաւամբ վերագրուած է Վար-

¹ Համամճեան «Յուշակ Գաղատիոյ հայ. 2եռագրաց (անտիպ) Թ. 11, Թղ. 525բ-528ա: Ուրիշ ձեռագիր Հաւաքածոյի մը մէջ ալ Հ. Աճառեան նոյնը գտած է յանուն Վարդան վանականայ, հմտ. Հանդ. Ամս. 1906, էջ 91:

² Կարինեան (Յուշ. 2196) կը յիշէ Գարոզադիքը մը յանուն վանականայ:

դան վանականի (հմտ. Տաշ., Յուշ., էջ 17 եւ 805):

Է. Վանական վարդապետի հց. Դաւիթ ի յԱթէնս ուղակս չորաւ (Հանդ. Ամս. 1906, էջ 94):

Ը. Տէր Մարգարէ առ Գրիգոր կաթ. կը գրէ «Համախոհ եմ վերագրելոցս ի յանդարձոյ հօրեղբօրն իմոյ, որ հրամայէր թէ օձն կամի շարժել զտուտն, ջանացարօք ոչ տալ տեղի գլխոյն եւ մի տայք խաբողին¹»: Ասով կը տեսնուի թէ Յովհ. Տաուշեցի ունեցած է կտակ մը, բայց հարց է թէ գրաւոր էր այն եթէ բերանացի:

Ահա ասոնք են «Վանական» անուան տակ մեզի հասած երկասիրութիւններն, որոնք ցիր ցան ձեռագիրներու մէջ պահուած են: Գրութիւններ բազմաթիւ, որոնց Յովհ. Վանականի ըլլալուն հարադատութեան մասին խնդիրներ կը յառնեն, վասն զի վանական յորջորջանքը միայն նա ստանձնած չէ: Սակայն անոր պատմութիւն մը գրած ըլլալուն եւ Յօբայ ու Ամբակումի եւ ուրիշ մի քանի երկերու մասին (ինչպէս Գաւանութիւն Հոգւոյն սրբոյ եւ Գիր սաստից առ Գաւիթ եւն եւն) կարելի չէ տարակոյս յարուցանել:

Ինծի ծանօթ գրուածքներէն դատելով վանականի վայելած համբաւին համապատասխան շատ սակաւ գործք կայ ասոնց մէջ, որ

¹ Ստ. Օրբէլեան Պատմ. նահանգին Սիսական Բ փարիզ 1859, էջ 209:

կարենայ նիւթին կամ ոճին կողմանէ իբրեւ գրչի ընտիր արգասիք նկատուիլ: Իւր Յորայ մեկնութիւնը հաւաքածոյ է եւ հետեւաբար իւր կողմանէ մեծ գործակցութիւն մը չի ցոլար անոր մէջ: Այժմ, որչափ կը կարծեմ, իւր նշանաւոր ու պատուաբեր գործքն կը մնայ Ամբակում մարգարէին «Տէր զուր քո լուայ» աղօթքին մեկնութիւնը, որմէ գուցէ դաբնին խլէր պատմութիւնը, որ ինչպէս տեսանք ամէն բան լափող ժամանակին կեր եղած կը թուի եւ մեր ձեռքն հասնելու չեմ գիտեր որչափ յոյս ունենալու է: Կա իբրեւ դաստիարակ եւ ուսուցիչ որչափ կ'երեւայ ջանացած է երկերէն մի քանին հարցմամբ ու պատասխանով, խրատելով ու բացատրելով գրել, որպէս զի ունենդիրները կամ ընթերցողները կարենան դիւրաւ իրողութեանց հասու ըլլալ եւ մտաց մէջ խորարմատ դրոշմել:

Միշտ հաստատուն կը մնայ թէ անիկա աւելի ճգնած է աշակերտութիւն հասցնել եւ անոնցմով ոչ թէ մէկ գրչով այլ շատ գրչով գրել, վասն զի քանի անգամ որ անոնք իրենց գրիչը կը շարժէին անկէ առած խրատներէն կամ անոր ազդեցութենէն բառ մը իրենց գրչէն կը ծորէր: Այսպէս իւր աշակերտներու միջնորդութեամբ նա երկար ապրեցաւ եւ մինչեւ ցայսօր անոնցմով ու իւր երկերով փոքր գիրք մը չի գրաւեր հայկական դպրութեան պատմութեան մէջ:

Բ.

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ

1.

Կենսագրութիւն:

Գոհունակութեամբ սրտի 1251ին սեւ հողին մէջ կը հանգչէր Վանական, վասն զի կը նկատէր խումբ մը աշակերտներու, որոնք իւր ձեռքերուն տակ մարդուած՝ արդէն արտաքին գործքերու եւ գրական ասպարէզին մէջ հոյակապ ու արդիւնալից անձնաւորութիւններ հանդիսացած էին:

Առանց վարանման իւր դպրոցին գլխաւոր ու ականաւոր ներկայացուցիչն է Վարդան Մեծ, որուն միտքը Վանականի առջեւ պարզուեցաւ իբրեւ հող մը պարարտ, ուր գիտութեան սերմերը շաքւեցան, ուռճացան ու փթթեցան:

Երբ ինծի նպատակ կ'ընտրեմ յօրինել անոր կենսագրականն ու գրական աշխատասիրութիւնները, համոզուած եմ, որ իմ առջեւ երբեմն պիտի ելլեն գորդեան հանգոյցներ, որոնց լուծման գուցէ գոհացուցիչ կերպով պիտի չհասնիմ: Վասն զի «Վարդան» անուն մի քանի

անձինք այն ժամանակաշրջանին կը ծաղկին, երբ Վարդան Մեծ¹ կը գործէր ու կը հեղինակէր: Այս իսկ պատճառաւ շատ մը կենսագրական ու գրական գծեր իրարու հետ շփոթուած են: Այս կէտերուն այնչափ ինծի թոյլ տրուած է մերձենալ որչափ իմ համառօտ ակնարկս կը ներէ:

“Վարդանայ հայրենիքն, այսինքն ծննդեան տեղը, կը գրէ Հ. Ալիշան, չի յիշուիր, գոնէ ես չեմ յիշեր” (Հյպատմ. էջ 268). մինչդեռ տարիներ յառաջ անոր Պատմութեան առջեւ դրած յառաջաբանին մէջ այն կէտին կը միտէր թէ՛ նա “Թուի հայրենօք յԱրեւելեայ Հայոց ի սահմանակցութենէ Աղուանից տան” (էջ Բ): Վերջին կարծիքս ընդունելի է, վասն զի աս կը կոչուի Արեւելցի², ք. շատ տեղ կ’անուանուի “Վարդան վարդապետ Աղուանեաց” (Տաշ., Յուլ., 769). Է. կը յորջորջուի նաեւ “Գանձակեցի”,

1 Վարդանայ կենսագրութեամբ ու գրականութեամբ զբաղած են Հ. Զամբան, Պատմ. Հայոց, էջ Ա. 16. Գ. 187, 227—230. 232—233, 237, 240—242, 261—262, 271: Հ. Ալիշան, Հայագատում, Ա. մասն, էջ 268: Նոյն՝ Այրարատ, էջ 438: Նոյն՝ Սիսուան, էջ 224: Հ. Զարբանէլեան, Հայկ. հին դպր. Պատմ. Ա3, էջ 736: Հ. Ղ. Յովնանեան, Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկորէնի վրայ, Ա. մասն, Վիեննա 1897, էջ 233: Գարձեալ կարեւոր տեղեկութիւններ կը բովանդակեն անոր Պատմութեան հայ. եւ ռուս. տպագրութեան յառաջաբաններն ու մի քանի լրագիր, ինչպէս յընթացքս պիտի տեսնուի:

2 Վարդանայ ամենէն սովորական յորջորջանքն է՝ “Մեծ”, հմտ. Տաշ. Յուլ. էջ 208 եւ 343, նաեւ Վարդ. Վանական. հմտ. վերը, էջ 25:

որմէ կարելի է հետեւցնել թէ կամ Գանձակ քաղաքը եւ կամ անոր շրջակաները դիտելու է անոր կենաց արշալոյսը վարդամատ: Զամբանի հետեւելով (Պատմ. Հայոց Գ, էջ 240) Մ. Էմին (Յառաջաբան, ռուս. թրգմ., էջ 237) Վարդանայ խանձարութեամբ կը նկատէ Բարձրաբերդ՝ շփոթելով Արեւելցի եւ Բարձրաբերդցի Վարդապետներն, ինչպէս իրմէ յառաջ ուրիշները¹:

Արեւելցի վարդապետիս ծննդեան թուականն ենթադրելու է իբր 1200—1210: Ասոր կը հակիմ կրկին տեսակէտով. աս Վարդան 1238ին կամ աւելի ճիշտը 1239—1240ին կը մեկնի Ս. Երկիր, անկէ կը դառնայ Կիլիկիա եւ հոն իւր բազմակողմանի հմտութեամբն ու գրուատալից արդիւնաբերութեամբը կաթողիկոսին ուշադրութեան կ’արժանանայ եւ Հեթում Ս. Թագաւորին հաճութիւնը կը վայրէ եւ այս ամէնը հասուն հասակ մը (30—40) կը մատնանշեն: Ք. Անիկա մինչեւ իւր կեանքին արեւմուտքը գրելով կը պատաղի, որ 70 էն վեր շատ դժուարին է:

Անոր ծնողաց² նկատմամբ ոչինչ գիտենք մեզի մատչելի եղած աղբիւրներէն: Լուծած է

1 Հմտ. Մեկնութիւն սաղմոսաց Գաթի յօրինեալ... Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդոյ. Աշգրտան 1797:

2 Հ. Ն. Վ. Ալիշան՝ Վարդանայ հետեւեալ խօսքերէն “գնեալ ի տանէ եղբոր մերոյ միայ Մեկեր կոչեցելոյ” (Պատմ., էջ 161), կ’եզրակացնէ թէ անոր եղբայրներէն մին է Մեկեր:

նաեւ թէ որուն քով առաւ իւր նախնական կրթութիւնը:

Ահա անձ մը, որուն արեւելքը թէեւ սկզբան ամպերով քողարկուած է, բայց կամաց կամաց որչափ մեր աչքերը զինքը կը հետապնդեն այնչափ աւելի կը բացուի ու կը ծառագայթէ:

Եթէ ոչ Վարդանայ առաջին ուսուցիչը, սակայն գլխաւոր ուսուցիչն եղած է Յովհաննէս Վանական, ինչպէս նա իբրեւ երախտապարտ աշակերտ մը կ'աւանդէ. «Չոր ինչ արարին ազգն Նետողաց գրեալ են մանրամասնաբար փառաւորեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն եւ հարազատն մեր Կիրակոս» (Պտմ., էջ 176—177), այս է՝ Վանական իր հայրն է վարպետ ըլլալովն, իսկ Կիրակոս հարազատն իբրեւ աշակերտակից: Դա՝ միշտ ուսման ծարաւի Վանականի գիտութեան աղբիւրէն անյազաբար ըմբռնեցաւ: Առոտս անոր ուսաւ Ս. Գրոց մեկնութեան այն կերպը, զոր ապա իւր գրքերուն մէջ գործածեց¹, այս է՝ աւելի Ս. Հարց գործքերէն մեկնութիւն մը հիւսել քան թէ սեպհական գրչէն յետիւրեւ:

Վարդան իբրեւ հաւատարիմ աշակերտ՝ իւր վարպետէն չի մեկնիր դառն օրերուն իսկ եւ անոր ցաւոց բաժակին բաժակակից կ'ըլլայ: Թաթարական ասպատակութիւններու առնէ շատ նեղութիւններ տեսնելէ ու անձամբ ալ զգալէ յետոյ Վանականէն հրաժարած է գուցէ

¹ Հմմտ. Վանականի մասին գրածս եւ ապա Վարդանի երկերուն նկատմամբ ըսելիքներս:

ոչ աղիկամի եւ մեկնած է Անդրէն մեծաստանը Կայենոյ, զոր Կիրակոս «միայնարանն իւր» կը կոչէ (Կիր., էջ 174):

Թէ որչափ ժամանակ Անդրէնի մէջ դեգերեցաւ կարելի չէ ըսել:

Հ. Չամչեան կը գրէ. «Սա (Վարդան) էր ծննդեամբ ի Բարձրբերդոյ յաշխարհէն երրորդ Հայոց եւ ի գալ Վանական վարդապետի յայնոսիկ կողմանս յարեցաւ ի նա եւ երթեալ ընդ նմա ի վանս նորա ի մեծն Հայս եւ Աղուանս ուսաւ ի նմանէ բազում ինչ» (Պտմ. Հայոց, Գ., էջ 240): Այս խօսքերուն համաձայն Վարդան իւր նախնական ուսումն առոտս Վանականի ի Կիլիկիա կ'առնու եւ ապա զայն անոր թեւերուն տակ կը շարունակէ: Ինչպէս որ անհիմն է Վանականի դեգերումն ի Կիլիկիա, որ անոր կենսագրութեան մէջ այս պատճառաւ եւ ոչ իսկ ակնարկուած է, այսպէս եւ անհիմն է Վարդանայ ի Կիլիկիա ծնանիլը: Առաջնոյն մէջ Չամչեանի գայթակղութեան քարն եղած է Մխիթար Գօշի Սեւ լեռն ըրած այցելութիւնը (Կիր., էջ 107), իսկ երկրորդին մէջ Վարդան Բարձրբերդոցոյ գոյութիւնը:

Ըստ Էմինի 1238ին կամ ըստ իս 1239—1240ին Վարդան սուրբ տեղեաց այցելութեան կը փութայ ի Պաղեստին. «Առաքեաց ընդ թրդ թոյն զիմաստուն եւ զհանձարեղ վարդապետն, որ աղաւթականութեան աղագաւ երթեալ էր յերուսաղէմ» (Կիր., էջ 162): Մինչ Կիրակոսի վնաստիկեան ձեռագիրներու մէջ վերոյիշեալ

յառաջբերութեան մէջ կը պակսի վարդան անունը («զհանճարեղ վարդապետն») Ոսկան տէր Գրիգորեան Յովհաննեսեանցի տպագրութեան (էջ 174) եւ մեր թ. 594 ձեռագրին¹ մէջ որոշակի դրուած է վարդան անունը (անդ թղ. 27բ)։

Երուսաղէմի եւ հաւանականագոյնս նաեւ հարեւան քաղաքներու եւ գիւղերու ս. տեղեաց այցելութեամբ ուխտը կատարելէն յետոյ՝ անիկա կը դիմէ Կիլիկիա 1240—1241 ին։ Հոս այս միջոցներուն գահին վրայ կը բազմեր Հեթում Ա., իսկ կաթողիկոսական գաւազանը կը կրէր Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցին (1220—1268)։ Այստեղ կը ներկայանայ Հեթում թագաւորին, ու անոր եղբայրներուն եւ արքունական տան հետ սեռն ու մտերմական յարաբերութեան մէջ կը մտնէ։ Բայց աւելի ջերմ եւ երկարատեւ կ'ըլլայ իւր տեսակցութիւնը Կաթողիկոսին հետ, որ իւր արժէքը գնահատելով զինքը շատ մը գործքերու մէջ կը նախընտրէ։ Կիլիկիոյ մէջ է որ վարդան իշխան անուն քահանային հետ կը ծանօթանայ։

Թէ Ռուբինեանց հոգին մէջ Արեւելցւոյ գրիչը գրական ինչ արդիւնքներ յառաջ բերած է, որմէ կամ ինչ պատճառէ զրդուած՝ այդ վերջէն պիտի նկարագրուի։

1243 ին Կոստանդին Սոյոյ մէջ ժողով մը կը համախմբէ, անոր ներկայ կ'ըլլան եպիսկոպոս-

¹ Միայն այս ձեռագիրը կը յիշեմ, վասն զի իւր հնութեամբը մեծ արժէք ունի։

ներ եւ անուանի եկեղեցականներ։ Անոնց նպատակը կ'ըլլայ Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի մէջ կղերականներու եւ ժողովրդեան մէջ ներս սպորդած զեղծումներու առջեւ թումը մը դնել նորանոր կամ արդէն եղած, սակայն անտեսուած կանոններով։ Հաւանական է թէ վարդան ալ իբրեւ արդիւնաւոր ու հանճարեղ վարդապետ (Կիր., էջ 162) սիւնհոգոսին մասնակցութեան արժանի գտնուած է (հմտ., Չամչեան Պոտմ. Հայոց Գ., էջ 227)։ Ժողովոյն լուծուելէն բաւական վերջ Կոստանդին կը յորինէ շրջաբերական մը եւ գումարման կանոնական սահմաններով ի միասին վարդանայ ձեռքով Հայաստան կը յղէ (Կիր., էջ 165)։

Այսպէս հինգ տարի Կիլիկիոյ մէջ Կաթողիկոսին թեւ թիկունք ըլլալէ վերջ մայր երկիրը կ'ուղեւորուի անիկա իբրեւ հայրապետին երկրորդ ետը։ «Առաքեցի զդա (զվարդան) առ ձեզ... ընուլ զտեղի իմ ոչ ի դորա կամաց եւ ի խնդրոյ այլ յիմմէ սրտէ եւ յօժար կամաց եւ ի հրամանէ հարկեալ եւ որպէս անդամ ի կենդանի մարմնոյն ցաւօք հատեալ...» (Կիր., էջ 165)։ Խօսքեր, որոնցմէ վճիտ կ'արտացոլայ հայրապետին սէրն ու յարգանքն առ վարդապետն եւ վարդանայ ցաւը, որով կը հրաժարի Կոստանդինէ։ Գուցէ նաեւ վանականի աշակերտը դժուարաւ Կիլիկիայէն ուզած է Արեւելք անցնիլ ինքզինքն իրեն յանձնուած պաշտօնին անատակ զգալով։

1846ին նա Հայաստան կը ժամանէ, հոս ի հարկէ իւր ուշն ու զուրուշը կը գրաւէ այն պաշտօնը զոր ստանձնած էր: Ուստի մերթ հոս մերթ հոն կը դիմէ, որպէս զի Սոյ ժողովոյն կանոններն եպիսկոպոսներուն եւ անուանի վարդապետներու ստորագրութեամբն ընդունելի ու պարտաւորիչ ընէ: Ոմանք կամբով, ուրիշներն ակամայ յանձն կ'առնուն «ձեռագիր երգմամբ եւ նշովիւք առնել զհրամանն» (Կիր., էջ 173): Ստորագրողներու շարքին մէջ ի մէջ այլոց կը նկատուին Աղուանից Կերսէս Կաթողիկոսը, Բջնոյ եպիսկոպոսները¹, Յովհաննէս Տուեցին, Համաղասպ Հաղբատայ եպիսկոպոսը եւ Յովհ. Վանական, որ երկար տարիներէ վերջ բախտը կ'ունենար տեսնելու իւր ձեռնասուն աշակերտը: Վարդան Կոստանդինէն հրահանգ բերած էր եկեղեցականներուն «Թուղթս ձեռագրել եւ առ իս առաքել ձեռօք իմոյ վարդապետին» (Կիր., էջ 166): Հետեւողութեամբ Հ. Չամչեանի (Պամ. Գ., էջ 230) Հ. Արեւիկան եւ ուրիշները կ'ընդունին՝ թէ վարդան ստորագրուած թուղթն իւր հետ Կիլիկիա կը տանի՝ «առ հոգեւոր տէրն», եւ հոն բաւական ժամանակ մը կը դեգերի: Այս

¹ «Թուիս Հայոց Չ աղբամար եւ հրամանաւ Հոգւոյն սրբոյ եւ Կոստանդեայ կաթողիկոսի հաստատեցար զխախտեալ կանոնքս... Տէր Վանական եւ Տէր Գրիգոր Բջնոյ...», Շահխաթունեան՝ Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացի Արարատայ, Էջմիածին 1842, էջ 484 (Բ., 183) հմտ. նաեւ Ազգագրական Հանդէս 1912, Ի Գ., 147: Արձանագրութենէս յայտնի է որ այս ատեններս արդէն վարդանի գործը քիչ յաջողութիւն չէր ունեցած:

կարծիքին չեմ կրնար համաձայնիլ, վասն զի Կիրակոսի գործոյն Տէր Գէորգեան-Յովհաննիսեանցի հրատարակութեան մէջ (էջ 184) եւ մեր Թ. 124, Թշ. 105 եւ Թ. 574, Թշ. 36. ձեռագիրներուն մէջ որոշակի կը գրուի թէ «Առեալ զայս գիր հաւանութեան իմաստնոյ վարդապետին վարդանայ առաքէ առ Կաթողիկոսն»:

Հ. Արեւիկան համաձայն այս երկրորդ (?) դեգերման առթիւ ի Կիլիկիա՝ թարգմանած է վարդան Միխայէլ Ասորոյ պատմութիւնն 1248ին: Այս մասին տես վարը, ուր խօսք պիտի ըլլայ ժամանակագրութեանս վրայ:

Ս. Հոգւոյն «Եւ յՈրդւոյն» բխման հարցին մէջ անիկա իբր ճշմարիտ աշակերտ մը հետեւած է իւր վարդապետին շաւիղներուն (1251): Մինչդեռ հաւանական կը թուի որ Խորանաշատի հիմնադրին փոխման միջոցին († 1251) գործաքերու բերմամբ բացակայ էր, ապա թէ ոչ Կիրակոս զինքը չէր անտեսեր:

Վարդան¹ Կոստանդինի յանձնարարուածութիւնը կատարելէ վերջ կը մեկուսանայ յԱնդրէն ի «միայնարանն իւր» (Կիր. էջ 174): Հոս դադար կ'առնու եւ զինքը շրջապատող աշակերտները գիտութեան մէջ կը հրահանգէ:

¹ Հ. Չամչեան զՎարդան Մեծ կը միացնէ Վարդան Յոսէփ-Որդւոյն հետ որ զԴաւիթ մուրեցուցիչ սաստողներէն մին էր. հմտ. Պամ. Հյոց. Գ., էջ 233 եւ Կիր. էջ 184:

Հաւանօրէն գրականութեան ալ կը նուիրուի, խնչպէս Հ. Ալիշան կը հակի ենթադրել (Վարդան՝ Յառաջաբան, էջ Գ)։ Այստեղ կ'երեւայ թէ ոչ դոյրն ժամանակ մը կ'օթեւանի, անկէ կ'անցնի խորվիրապ, ապա կը փոխադրուի Սաղմոսավանք, Թեղենեաց մենաստանը, Հառիճոյ ուխտն, ուր արտասանած է սուրբ Կոյս Մարիամու վրայ ներբողեան մը։ Որչափ կ'երեւայ կարճ ժամանակ մ'ալ բնակած է խորակերտի մենաստանը, որուն տաճարին դրան շրջանակին վրայ արձանագրուած է «Թուիս 2Ա ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ արհի եպիսկոպոսութեան Համաղասպայ եւ աշխարհակալութեան եւ զօրապետութեան... (դրան հիւսիսակողմը սեան վրայ) Կամաւ անմահին Աստուծոյ մեք Ուքանս եւ Պապքանս որդիք Սարգսի թոռն հոգոյն (?) միաբանեցաք սուրբ ուխտիս հրամանաւ աշխարհալոյս վարդապետին Վարդանա եւ տէրս եւ միաբանքս ետուն մեզ զՀոգոյն գալստեան օրն» (Արձագանք 1884, էջ 614)։

Բայց իւր գլխաւոր հանգրուանները կ'ըլլան Անդրէի միայնարանէն վերջ խորվիրապ ու Հաղբատ։ Վեց տարի ողջ բովանդակ պարապած է Վարդան խորվիրապի մէջ վարպետութեամբ ու գրականութեամբ։ Հոս իւր աշակերտներու թիւը կը հասնէր քառասունի (Հայոց Նոր վկաներ, Վաղարշապատ 1903, էջ 105)։ Դժբախտաբար անոր աշակերտներու մեծամասնութեան անունը չէ յիշատակուած։

Մեղի ծանօթ դէմքեր են՝

«. Գէորգ Սկեւռացի, Սկեւռայի պարծանքներէն մին, որ կարեւոր տեղեկութիւններ թողուցած է իւր Վարպետին ու իւր մասին (Հմմտ. Այրարատ, էջ 438)։

Ք. Ներսէս Մշեցի, որ գիտցաւ նոր զարկ մը տալ հայ վանական կեանքի եւ մատենագրութեան։

Ժ. Գրիգոր Բալուեցի, որ վեց տարի իւր վարպետին հովանաւորութեան տակ կրթուելէ վերջ՝ անկէ վարդապետական գաւաղանը կ'ընդունի եւ ի վերջոյ դառն մահ մը կ'ունենայ (Հայ Նոր վկաներ, էջ 105)։

Դ. Յովհաննէս Երզնկացի, անուանին պէսպէս երկերով եւ Շնորհաւոյ Մատթէի մեկնութեան շարունակողը, որ զՎարդան իւր հայրը կը կոչէ «Հօրն մերոյ Վարդանայ վարդապետի», (Տաշ. Ցուց. էջ 16)¹։

Վարդանայ ուսուցչապետութեան ժամերը հաւանօրէն աւելի կը սահէին Ս. Գրոց մեկնութեամբ եւ հարկաւ այն եղանակաւ որ իւր երկերուն մէջ պահուած է։ Յիրաւի ունեցած է նա խորին հմտութիւն մը այսպիսի նիւթերու մէջ եւ ջանացած զայն իւր մօրի որդիներուն ժառանգութիւն ձգել։ Իւր շատ աշակերտ ունենալուն երկու կէտ ի հարկէ ամենէն աւելի ազդած են՝ իւր բազմակողմանի հմտութիւնն ու իւր սիրելի եւ մարդամօտի բնաւորութիւնը։ Մինչ իբրեւ հայր մը աշակերտներու

¹ Հմմտ. Չամչեան, Պամ. Հայոց Գ, էջ 271։

հետ հանդարտորէն կ'ապրի, յանկարծ իւր առջեւը կը բացուի նոր ասպարէզ մը:

1264ին ի ձեռն Շնորհաւոր անուն անձի մը վարդան առ Հուլաղու էլզանը կը կոչուի¹ եւ ունկնդիր այդ ձայնին Սարգիս ու Գրիգոր վարդապետներու հետ ընկերակցութեամբ Տփլիսեաց Տէրտէր աւագերիցուն կ'երթայ քաջարի զօրագլխին: Անոր քով ուրախութիւնը կ'ունենայ տեսնելու Հայոց Հեթում թագաւորը: Հուլաղու վարդանի վրայ մեծ վստահութիւն ունենալուն՝ անոր առջեւ յարմար պարագայի մը կը պարզէ իւր սիրտը եւ վարդապետը որչափ ձեռնհաս է անոր դարման ու լուսաւորութիւն կ'ընձեռէ: Վարդան զօրագլխին իրեն հանդէպ ունեցած համակրութենէն ոգեւորուած շնորհքներ կը հայցէ իւր ցաւերու մէջ փորձուած ազգին համար եւ կ'ընդունի²: Երբ երախտապարտ սրտիւ ձնկէ կը հրաժարի գոռ առաջնորդն անոր յուշարար նուէր կու տայ «բալիշ մի եւ երկու հանդերձ» (վարդ., էջ 158):

Մէկ տարի յետոյ Հալաղու կը վախճանի եւ անոր քրիստոնեայ կիներ՝ Տողուզ գուժը կը

հասցնէ վարդանի ականջը եւ կը հարցնէ թէ արդեօք կարելի է իւր ամուսնոյն համար պատարագ մատուցանել: Հայերը հակառակ Ասորինքու ժխտական պատասխան կու տան (վարդ., էջ 161): Քիչ վերջ կը մեռնի նաեւ Տողուզ խաթունը, որ միշտ յարգալից վերաբերմունք մը հանդէպ վարդանայ տածած էր եւ անոր խորհրդեան համեմատ Ապաղայի խանութեան բարձրանալուն միտած եւ զայն ի գլուխ հանած էր:

Հուլաղու խանին այցելութենէն վերադարձած¹ Հաղբատու հռչակաւոր մենաստանին մէջ վարդան կը բնակի ժամանակ մը: Այս տեղ կը հիւսէ երգ երգոցի ծաղկաքաղ մեկնութիւնն իւր ազնիւ աշակերտակցին Կիրակոսի խնդիրքով Հոս թերեւս աւանդած ըլլայ անոր Յովհաննէս Գառնեցւոյ պատմութիւնը, որուն հետ անձնական ծանօթութիւն ունէր (Կիր., էջ 201):

Հաղբատէն կրկին կ'անցնի ի խորվիրապ եւ կը սկսի Գանիէլի մարգարէութեան մեկնութիւնը, զոր կ'աւարտէ Աղջոց վանքն, ուսկի նորէն հաւանորէն «ի դուռն Ս. Գրիգորի»՝ վիրապ կ'անցնի:

Այսպէս բազմավաստակ ու աստանդական կեանք մը կը վարէ անիկա՝ միշտ կենալով իւր ուսուցչական բեւեռին վրայ: Կբաժ տարիներու բեռան տակ կը կնքէ իւր մահկանացուն: Մաղաքիա արեղայի համեմատ անիկա կը փոխուի

1 Վարդան իւր կենաց այս գեղեցիկ գրուագներէն մին մանրամասն եւ ուսմիտառն լեզուաւ աւանդած է հմտ. Պտմ., էջ 155—159:

2 Հուլաղու կը զարմանայ վարդապետին աղքատութեան վրայ եւ կը հարցնէ. «Ոչխարենի էր ես զգեցեալ եւ ոչ ոսկի»: Վարդան կը հաւաստէ թէ ինքը «Վուր արեղայ մի է»: Երբ այն ատեն թաթարներու պետը կ'ուղէ զինքը «մեծացուցանել», եւ ոսկի տալ, նա կ'ըսէ թէ ոսկին ու հողին մեզի հաւատար է եւ փոխան անոնց իւր ազգասիրութեամբ կը խնդրէ «սղորմութիւն ի վերոյ աշխարհին»:

1 Այս ատեններս իւր գրած պատմութիւնը աւագակներու ձեռքը կ'իյնայ եւ ինքն ալ դառն ժամեր կ'ունենայ:

«ի թուականին Հայոց 21»¹, մինչդեռ Սամուէլը Շարունակողը (էջ 161) կը գրէ «ՌՄԿԹ (1269) Աւագ Սարգիսն մեռաւ: Մեռաւ սուրբ վարդապետն Վարդան»: Նոյն տարեթիւը կը գտնէ եւ Դաւիթ Վանահայր (Հմմտ. քիչ վերջ), գուցէ Սամուէլը գրքին մէջ: Ունիմ առջեւս արձանագրութիւն մը, որուն մէջ 1271ին Սարգիս մեռած կը նկատուի եւ անոր հոգւոյն համար որդիները պատարագ մատուցանել կու տան՝ «ի թուիս 21 Շնորհիւն Աստուծոյ ես Ուքան Բարիմադրինս եւ եղբայր իմ Պապքան վախրադրինս որդիք Սարգսի թոռն Հոգոյն (?) եւ հարսն իմ Դապտայ խաթունս գնեցաք զվանքս իւր ամենայն սահմանաւքս հողով եւ գրով եւ շինեցաք ի կորդոյ եւ զարդարեցաք սպասիւք եւ գրենաւք եւ ընծայեցաք եկեղեցոյս զմեր գանձագին հայրենիքն զխանապին դանկն որ միջաւրին էր Շահապին զվերեւն եւ զներքեւն եւ զհարով կողմանն կուղպականովն եւ այգի մի ի Բագրան զԱյգեհարն եւ զԱյգստին կապն եւ զխաչիխանոյ դ. Դանկն եւ զջաղացս. Հայր Սարգիս եւ այլ եղբարքս փոխարէն հատուցին յամենայն շարաթ աւր գ. խորան մեր հաւրն Սարգսի եւս ի թիւ եւ մեր 26 պատարագեն եւ դ. աւր Սարգիս արքաունին... Մխիթարիչ գրիչ: (Հրտ.

¹ Ինչպէս Հ. Ղ. Յովնանեան միտ դրած է խօսքս միայն Մաղաքիա Աբեղայի թաթարաց Պատմութեան Պետերբուրգեան հրատարակութեան մէջ կը գտնուի: Հմմտ. Հեռագրութիւնք Նախնեաց ռամկորէնի վրայ: Վիեննա 1897, Ա. մասն, էջ 242:

Քասմաջանեանէ՝ համեմատեալ Զալալեանի եւ Ալիշանի հրատարակութիւններու հետ յոստան 1901, էջ 234):

Հետեւաբար Սարգիս ու Վարդան յարաբերութեան մէջ են եւ զիրար լուսաւորելու կը նպաստեն:

Ուրիշ խնդիր մ'ալ է թէ ո՞ր ամբողջութեամբ Վարդանի աճիւնը: Հ. Ալիշան մինչ Թովմաս Վանանդեցոյ խօսքերուն հետեւելով սկզբան անոր գերեզմանը Հաղբատու մէջ կը փնտռէր (Վարդան, Յառաջըն, էջ 2) ապա իւր «Այրարատին» մէջ (էջ 438) կը հաղորդէ որ «Անդ (ի խորվիրապ) աւանդեն լինել զգիրս մարմնոյ սորա»: Ինծի շատ հաւանական կը թուի թէ Վարդան խորվիրապի մէջ թաղուած է, նախ վասն զի Թովմասի խօսքերը պէտք է Վարդան Հաղբատացոյ մերձեցնել որ ըստ խաչատուրի Հաղբատ թաղուած է (Հմմտ. Հ. Ակինեան, Հանդէս Ամս. 1908, էջ 234): Երկրորդ վասն զի իւր ծերութեան օրերը հոն կ'անցնէ: Վերջապէս ունինք վկայութիւնը Վարդան Աշխարհապրի¹ եւ Դաւիթ խորվիրապեցոյ, որուն գրած կոնդակէն կը քաղեմ Վարդանայ մասին հետեւեալ կէտերը. «Բանդի այսմ ամի որում ՌՃԹԸ (1669) էր ձեռնարկեցաք զքայքայեալ եւ հիմանց խախտեալ սուրբ Վիրապ... շինել

¹ Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris 1819, p. 420. Հմմտ. Նաեւ Պաղմսի մեկնութեան մը գտնուած ծանօթութիւնը, Լուսնայ 1900, էջ 269:

եւ նորոգել եւ ի պատմութենէ գիտեալ զեւ
 Լուսաւորչի մարմինն է ի ներքոյ հորոյն, նաեւ
 երկուց սուրբ վարդապետաց Վարդանայ որ է
 մեկնիչ մեր... եւ Ներսէսի նորին հոգեւոր եղ-
 բոր... քակելով հասաք ի սուրբ մարմինս վար-
 դապետաց... իրրեւ թէ ի քուն եւ կամ նոր
 վախճանեալ անարատ եւ ամբողջ ամենեւին...
 Վարդանայն բոլորովմբ մորթովն երակներովն
 ձեռքն ի վերայ կրծքոյն խաչանման եղեգութե
 եւս ի վերայ... յորժամ լուան եւ տեսին ա-
 մենայն մեծամեծք երկրիս գրոհ տուեալ եկին
 եւ կամէին յափշտակել ի ձեռաց մերոց իբր թէ
 նոցա իցէ եւ առեալ զմարմինն սուրբ՝ բազում
 այս կողմն եւ այն կողմն շրջեցին եւ տեսին թէ
 կաշեայ սքեմն խաչաձեւ ի պարանոցի սրբոյն
 Վարդանայ եւ գաւազանն եւս մօտ ինքեան...
 եւ մեք ի բազում պատմութիւնս որոնեալ գտաք
 որ մեծն Վարդան ի ԶԺԸ թվին էր վաղճանեալ
 (Ընդարձակ կոնդակս հրատարակած է Պալեան
 ի Բիւզանդիոն 1903, թ. 1933)¹:

Ահա համառօտ կենսագրութիւնը Վարդան
 Արեւելցւոյ: Թէ ժամանակակիցներու քով եւ
 թէ յետնագոյն դարերու մէջ անոր մասին գո-
 վասանքներով խօսուած է: Եւ նա այդ դրուա-
 տիքներու արժանի էր ամէն տեսակէտէ առեալ:
 Իբրեւ գործօն անձ մը ժիրաժիր կը սորվի, հո-
 գատարութեամբ կ'աշխատի ի կիլիկիա, անձնա-

¹ Չեմ գիտեր ուսկէ գրուած Հ. Յովնանեան կ'ըսէ
 «Հաւանական կ'երեւայ ի վանս Հաղբասայ կամ Արթիւ-
 մեռած ըլլայ Վարդան. հմմտ. Հետգտ., էջ 241:

նուէր ասպարէզ կը նետուի եւ կաթողիկոսին
 բաղձանքներուն յագուրդ կու տայ բարի ար-
 դիւնքով, քաջայոյս կը փութայ խանին վրանը
 եւ ազգին համար շնորհքներ կը հայցէ: Իբրեւ
 ընկերական անձ մը կը սիրուի արքունական ըն-
 տանիքէն եւ կաթողիկոսէն, իրեն հետ ջերմ
 կապերով զօգուած էին Վանական վարդապետ,
 Գրիգոր, Յովհաննէս ու Համազասպ Հաղբա-
 տացիները, Կիրակոս Գանձակեցի¹, որդիական
 սէր մը կը տածէին աշակերտներն անոր հանդէպ:
 Իբրեւ վարպետ մը ականաւոր ու արդիւնաշատ
 կը փնտռուէր ամէն ատեն, ուր իւր ոտքը կը
 դնէր ուսումնատենչ պատանիներն իբրեւ շան-
 թածակ մը քաշուէին: Իսկ թէ իբրեւ մատենա-
 գիր որչափ նիւթած ու արտադրած է, անոր
 հասու կ'ըլլանք երբ երկերուն նկատողութեան
 անցնինք:

2.

Գրութիւններ:

Ընդարձակ ու արգասալից էր Վարդան
 Արեւելցւոյ գործնական ասպարէզը: Սակայն
 աւելի լայնածիր ու մրգաւէտ է գրականութեան
 հրապարակն, ուր թեւակոխած կեանքի գարնան

¹ Վարդան երախտապարտ սիրտ մ'ունէր եւ իրեն
 հանդէպ բարեմիտ գտնուողներուն անդգայ չէր փնտր, այլ
 կը հատուցանէր փոխարէն մը երգելով Կաթողիկոսին ու
 թագաւորին անունը (Պոմ., էջ 163), հռչակելով Վանա-
 կանի անունը (անդ., էջ 146) եւ կատարելով ուրիշներու
 խնդիրքն, ինչպէս յընթացս յերեւան կու գայ:

մէջ եւ կուրծք տալով ամէն խոչընդոտի ճգնած է մինչեւ ալիքներու ծաղկիլը. միայն մահը կրցած է իւր մատերէն կորզել գրիչն ու զայն անգործութեան դատապարտել:

Պատմութիւն, Մեկնութիւն, Ճառասանցութիւն անոր առօրեայ զբաղումները կ'ըլլան եւ ամէնուն մէջ եթէ ոչ միշտ, սակայն ընդհանրապէս հոյակապ կը հանդիսանայ ու դափնէ-պսակով կը պճնուի: Այս նա Պատմագիր է բազմահմուտ, ճարտասան է բանիբուն, Մեկնիչ է մեղուաջան:

Երբ ուղեմ անոր գրական արդիւնքները դասաւորել, ստիպուած կը զգամ զիս հետեւեալ կարգն ընտրել:

1. Պատմութիւն,
2. Մեկնութիւններ,
3. Ներբողներ,
4. Շարականներ,
5. Մանր երկեր,
6. Տարակուսական երկեր,
7. Անհարազատ երկեր,
8. Թարգմանութիւններ:

1. Պատմութիւն. Վարդանի գրական գործքերուն ընտրելագոյններէն մին է անոր «Հաւաքումն պատմութեան», որ մեր Մատենադարանին Թ. 54 ձեռագրին մէջ հետեւեալ ընդարձակ խորագրով պսակուած է. «Բազմերջանիկ եւ երանաշնորհ Հօրն անյաղթ փիլիսոփայի եւ լուսաւոր Վարդա-

պետին Վարդանայ սուրբ Թարգմանչի եւ կրկին Լուսաւորչին Հայոց Բան պատմագրութեան համառօտ վիպասանեալ յԱղամայ հետէ մինչեւ 289¹ Թուին Հայոց յոյժ պիտանի շարադրութեամբ», (Տաշեան՝ Յուլ., էջ 252):

Ինչպէս խորագիրս կը հաւաստէ, պատմութեանս բովանդակութիւնը կը կացուցանեն Ադամէն սկսեալ մինչեւ Վարդանայ վերջին օրերու անցքերն, ըլլան անոնք հայ հողին վրայ եւ կամ օտար երկիրներու մէջ հանդիպած:

Անցեալ շրջաններու իւր աղբիւր ծառայած են իրեն Ս. Գիրքն եւ հայ բոլոր պատմագիրները: Ասոնցմէ զատ Վարդան առջեւն ունեցած է մի քանի գրութիւններ, որոնք առ այժմ կը մնան անյայտ: Այս անոր հաղորդած առանձնայատուկ դէպքերէն կը տեսնուի: Ներկայ ժամանակին համար աղբիւր են՝ Յովհ. Վանականի եւ Նիրակոս Գանձակեցոյ պատմութիւնները: Հատ տեղեկութիւններ ալ կ'աւանդէ իբրեւ ականատես կամ ականջալուր:

Համառօտութեան հետեւութեամբ պատմագրութիւնս ընդունած է խոր վերքեր, մերթ ընդ մերթ անուններու ցանկ մը ընթերցողին առջեւ կը պարզուի: Ժամանակագրութիւնն երբեմն կը կաղայ: Ինչ ինչ տեղեր պատմագիրը շատ զիւրահաւան ու աւելորդա-

¹ Վարդանի պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ Կոստանդին կաթողիկոսի մահը (1268): Զայն վերջէն ուրիշ անձ մը մինչեւ 289 (1307) շարունակած է:

պաշտ է: Կրօնական խնդիրներու մէջ յարձակողական ու կողմնակալ դիրք կը գրաւէ: Լեզուն ալ չունի այն վայելչութիւնը, որ ուրիշ երկերու մէջ կը նշմարուի: Պակասութիւններովս հանգերձ մատեանս շատ տեսակէտէ նկատելով մեծ արժէք ունի: Մանաւանդ վերջին դարերու համար լուսատու ջահ մըն է: Ափսոս որ այս վերջին ժամանակաշրջանին մէջ ինչ ինչ կէտեր զանց ըրած է, վասն զի խորշած է իւր վարպետին ու աշակերտակցին ըսածներն «երեքկնել կամ բազմաբանել» (Պտմ., էջ 146):

Թէ ինչ պատճառէ դրդուած այս պատմագրութեան ձեռնարկած է վարդան եւ երբ սկսած է գրել, երկուքն ալ կը մնան քողի տակ: Միայն այսչափը ստոյգ է թէ Կոստանդին կաթողիկոսի մահուամբ իւր պատմութիւնը կը փակէ, հետեւաբար զայն կը հասցնէ մինչեւ 1268: Գուցէ ալեւոր հասակը եւ կամ հաւանական է՝ ուրիշ գործքեր չեն ներած, որ մինչեւ իւր մահուան տարիները զայն շարունակէր: Թէեւ վերջին կէտս հաւանական ըսի (վասն զի շատ մը գրութիւններ 1267 է վերջ յօրինած է), բայց ասկէ աւելի հաւանական կ'երեւայ այն թէ Արեւելիցին Կոստանդին Բարձրբերդցոյ քաղցր յիշատակով՝ իբր մեծ անձնաւորութեան մը անուամբ ուղած է զայն կնքել: Այս արդէն կենսագրութեան մէջ ալ մատնանշուեցաւ:

Վարդանայ պատմութիւնն ալ սեւ ճակատագրի մը հանդիպած է: Ինչպէս հեղինակը կ'աւանդէ՝ «Անկաւ գրբունկս ի ձեռս հարամեաց»

(Վարդ., էջ 161): Մէկ ու կէս տարի վերջ ի թիֆլիզ վաճառուելու կը բերուի եւ Մելեր անուն անձ մը զայն գնելով վերստին շարագրողին կը դարձնէ, որ զայն դեռ քիչ մ'ալ յառաջ կը տանի եւ ապա կը վերջացնէ:

Գրութենէս բաւական ձեռագիր օրինակներ կան, երկու անգամ հայերէն տպուած է եւ անգամ մ'ալ ռուսերէն թարգմանութեամբ հրատարակուած:

Ձեռագիրք: 1. Մեր Մատենադարանի Թ. 54 ձեռագիրն, որ ի վնետիկ 1857 ին օրինակուած է¹: — 2. Վնետ. Մխիթ. Հարց ձեռագիրներէն անուանի են երկու հատ, մին գրուած 1307 ին, իսկ միւսը սեպհականութիւն էր Ստ. Օրբէլեանի, ասոնցմէ զատ կան նոյն հաւաքման մէջ դեռ ուրիշ երեք օրինակ: — 3. Էմինի հրատարակութիւնը կատարուած է երկու ձեռագրի վրայէն, մին անթիւ է, իսկ միւսն օրինակուած է 1814 ին ԺԵ. դարուն գրուած ձեռագրէ մը եւ Ներսէս Աշտարակեցոյ հրամանով նուէր եղած է Գումեանցով Թանգարանին: — 4. Գիւտ Աղայեանցի ծանօթ են պատմութեանէս երկու ձեռագիր, մին գուցէ 1425 էն (Արձագանք 1888, էջ 128), իսկ միւսն 1656 ին օրինակուած՝ ստացուածք էր Աւետիք Էնֆիաճեանցի ի Թիֆլիզ (Անդ., էջ 114): — 5. 1631 ին Յովհ. Խուլ պատրիարքն օրինակած է Վարդանայ գործքն եւ այն շատ հին ձեռագրէ.

¹ Օրինակութիւնն եղած է ձեռագրէ մը, որ կը թուի թէ 1514 ին գրուած է (Հմմտ. Տաշեան՝ Ցուց., էջ 252):

“յամին եօթն հարեւորդի Ի երորդի երրորդի թուարեւութեանս Հայոց”, ուրեմն հեղինակին մահուանէ երեք տարի վերջ: Յովհ. Խոսէ ձեռագրին հնութիւնն անձամբ կը շնչտէ. “Ոհ զի խիստ ծեր էր աւրինակս, հազիւ կարացի յանկ հանել”: — 6. Յէջմիածին կը գտնուին ըստ Կարինեանի ցուցակին երեք օրինակ՝ Թ. 1665, 1666, 1668, վերջինս աշխարհացոյցի հետ ի միասին օրինակուած է 1696ին ի Զուղայ:

Հրատարակութիւնք. 1. Մեծին վարդանայ Բարձրբերդցոյ պատմութիւն տիեզերական ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա 1861: — 2. Հաւաքումն պատմութեան վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, ի վէնետիկ 1862¹:

Թարգմանութիւնք. Всеобщей Исторіи Вардана Великаго, Թարգմ. Մ. Էմին, Москва 1861, որուն մասին հմտ. М. Brosset, Analyse critique de la Всеобщая Исторія de Vardan, St. Pétersbourg 1862, էջք 30 (նոյնը նաեւ ի Memoires de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg, Sér. VII, t. IV, Nr. 9): Բաղուածներ պատմութեան. Les Mongoles d'après les histo-

¹ Մաղաքիա խրեղայի՝ “պատմութիւն Թաթարացոց գործքը երուսաղէմեան հրատարակութեան մէջ յանուն վարդանայ լոյս տեսած է: Ասոր նկատմամբ հմտ. Մաղաքիա Արեղայի երկերը, որոնց մասին վերջէն խօսք պիտի ըլլայ:

riens arméniens (ի Թերթին Journ. As. 1860, fasc. II). ի գիրս Recueil des histoires des Croisades; Documents arméniens I, Paris 1869, էջ 431—43 E. Dulaurier, Extrait de l'histoire universelle de Vartan.: — Թաթարաց վերաբերեալ նիւթերն ուսերէն թարգմանութեամբ տուած է նաեւ քերովբէ պատկանեան իւր “Թաթարաց պատմութիւն”, ուսերէն երկին մէջ հմտ. Հար. Ա. էջ 1—29 (տպ. Պետերբուրգ 1873):

2. Մեկնութիւններ: Յանուն վարդանայ չորս հատ նշանաւոր հաւաքածոյ մեկնութիւններ մեղի հասած են: Ամբողջ կեանքը Ս. Գրոց ու կրօնական ուսմամբ պատաղող վարդապետիս համար դժուարին չէ եղած յօրինել ընտիր մեկնութիւններ “ի խնդրոյ եղբարց եւ աշակերտաց”:

“Վարդանայ Հաւաքումն մեկնութեանց Հին կտակարանի այլ եւ այլ մասանց, այս է՝ ծննդոց, Ելից, Ղեւտականի, Երկրորդումն Օրինաց, Թուոց, Յետուայ եւ Դատաւորաց, Չորից Թագաւորութեանց”, Գործքիս ձեռնարկած է Արեւելցին “ի խնդրոյ Տեառն Համաղասպայ եւ վարդապետին Գրիգորի” (Տաշեան՝ Յուլ. էջ 592) եւ այն ինչպէս շ. Զարբանեղեան կը գրէ (Պատմ. Դպ. էջ 742) Հայոց 2Ժ թուին: Մեկնութիւնս հաւաքածոյ մըն է Ս. Հարց եւ ուրիշ մեկնիչներու երկերէն: Վարդանի արգիւնքն եղած է իբր մեղու մը ծաղկէ ծաղիկ փութալ եւ իւր ըն-

Թեքցողներուն նիւթ հաւաքել եւ երբեմն ալ իր գրչէն փոքրիկ յաւելում մը կցել: Գլխաւորաբար առջեւն ունեցած է Եփրեմ Ասորի, Գր. Նազիանզացի, Գր. Նիւսացի, Կիւրեղ Աղէքսանդրացի, Յովհաննէս Ոսկեբերան, Բարսեղ Կեսարացի, Եղիշէ, Գէորգ Պիսիդէս, Փիլոն, Դաւիթ եւ Տիրատուր: Յետուայ եւ Դատաւորաց մեկնութեան խորագիրն է ըստ մեր թ. 229, (թղ. 179 ա)՝ «Մեկնութիւն Յիսուայ եւ Դատաւորաց, զոր արարեալ է Տեառն Եղիշէի Հայոց Վարդապետի, ծայրաքաղ:» Իսկ վերջը կայ (Անդ, թղ. 190 ա)՝ «Կատարեցաւ մեկնութիւնս Դատաւորաց, որ յերջանիկ Վարդապետէն մերմէ Ս. Եղիշէէ արարեալ ծայրաքաղ:» Երկու յառաջընթացութիւններուս նկատմամբ Հ. Տաշեան կը խորհրդածէ (Յուց. էջ 594). «Ծայրաքաղ կը կոչէ Վարդան, ուստի ընդարձակագոյն մեկնութիւն մ'ունենալու էր առջեւն Եղիշէի անուամբ: Եղիշէէն Արեւելցին Արարածոց մեկնութեան մէջ շատ կտորներ ընտրած է: Ընտիր երկասիրութիւնս վերջէն օգտակարապէս գործածած է Գրիգոր վարդապետ «հաւաքեալ ի մեկնութենէ Վարդանայ», հմմտ. Տաշեան՝ Յուց., էջ 819:

Ձեռագիրք. Կը գտնուին մեր Մատ. ի մէջ թ. 222 (1756 էն) եւ 483 (1602 էն), հմմտ. երկուքին նկատմամբ. Տաշ. Յուց. էջ 592 եւ 955, Վենետ. Մխիթ. քով երեք օրինակ ինծի ծանօթ է, երկուքը բոլորգիր, իսկ մին նօտրագիր:

Բ. Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի: Թագապսակ մարգարէին սաղմոսներուն մեկնութիւնն ըրած է Վարդան Հաղբատու Յովհաննէս Եպիսկոպոսի եւ միանձն ընկերներու առարջարկութեան վրայ. «Որպէս եւ մեզ ետուն հրաման կանուխ եւ անագան ի ձեռն խնդրոյ, զկանուխն անուանակիր միոյ Տեառն գլուխն արհիական Տէր Յովհաննէս նստեալ յաթոռ Ս. ուխտին Հաղբատայ յերեւանի աշխարհին... եւ զանագանն որք ընդ մեզ էին եղբարք հեռաւորք եւ մերձաւորք» (Մեկ. Սղմ. Յուցն., էջ 3): Մեկնութեանս մէջ իրեն առաջնորդ ու վարդապետ ունի Աթանաս Աղեքսանդրացին, Եպիփան Կիպրացին¹, Եփրեմ, Դանիէլ եւ Ներսէս Լամբրոնացին: Նուազ չէ օգտուած եւ Բարսեղէն (Անդ, էջ 3 եւ 5): Նա իւր աղբիւրները կը գործածէ ըստ քմաց, իւր նպատակին համեմատ զանոնք կը համառօտէ² եւ երբեմն ալ բովանդակ տարածութեամբ յառաջ կը բերէ: Իւր վախճանն եղած է հիւսել «փունջ մի համահամ եւ բազմահոտ» եւ ձօնել խնդրողներուն:

¹ Յառաջաբանին մէջ Ս. Գրքի Եւթանասնից Թարգմանութեան եւ նշանագիրներու մասին հակիրճ կերպով կը գրէ եւ ապա կ'անցնի Սաղմոսաց գրքին՝ խօսելով հեղինակին եւ անոր հոգեբուխ երգերուն վրայ: Առաջիններուն մասին Եպիփանէն կ'օգտուի, իսկ վերջիններուն մէջ Դաւիթ մեկնիչի շաւղներուն կը հետեւի (Յուցն., էջ 10):

² Հ. Չամչեան համառօտութեան պատճառը կը դնէ ժամանակի կարճութիւնը. հմմտ. Մեկնութիւն Սաղմոսաց, Վենետիկ 1823, Յառաջաբան էջ 7:

Հակառակ Լամբրոնացւոյ սաղմոսներու այլաբանական կամ խորհրդական մեկնութեան Վարդան աւելի ուշ գրած է բառական կամ նկարագրական մեկնութեան, սակայն առանց բոլորովին անտես ընելու այլաբանականը: Ասով Լամբրոնացւոյն եւ Վարդանի գործքերը զերար կ'ամբողջացնեն եւ ընտիր առաջնորդ մը կը հանգիստան սաղմոսասէր ընթերցողներու, ինչպէս արդէն կը բաղձացուէր:

Չեռագիրք. Զորս օրինակ վենետ. Մխիթ. Հարց քով. չորսն ալ բոլորագիր, մին գրուած է Հայոց Չիս (Թուին (1293), Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ կը յիշուին բազմաթիւ օրինակներ, հմմտ. Կար. Յուց., Թ. 1162—1167, 1168 (յամէ 1364), 1169—1173, 1143 (յամէ 1587), 1174—80:

Հրատարակութիւն. Մեկնութիւն սաղմոսաց Դաւթի: Յօրինեալ սքանչելի աստուածաբանութեամբ սուրբ եւ երջանիկ Տեառն Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ յամի Տեառն 1251 եւ Թուականութեանս Հայոց եօթն հարիւր¹: Տպագրեալ ի վեհափառ հայրապետութեան... Ղուկասու: Հրամանաւ... Սանահնեցի երկայնաբազուկ Արղութեանց իշխանազնեայ Տեառն Յովսէփայ: Ծախիւք ի Սուրաթ բնակեալ Խօճայ Մինասէնց Գրիգոր աղայի: Յամի Տեառն 1797 ի Յաժդարխան:

¹ Անձանօթ կը անայ թէ ինչ հիման վրայ յեցեալ գրութեանս թուականը կը դրուածուի 1251:

4. Վարդանայ վարդապետի արարեալ Պարզութիւն յերգս Երզոյն ի յոյսն Էրիստոս (Տաշ., Յուց., էջ 207): Յառաջ բանին մէջ կը պարզուի թէ որուն խնդրանօք ձեռնարկած է Վարդան¹ Սողոմոնի այս մատենին մեկնութեան: Իւր հարազատ աշակերտակիցը Վիրակոս Գանձակեցին է որ այդ մեկնութիւնը կը խնդրէ. «Յորոց եւ դու ճանաչիս տէրունական իր եւ անուն հարազատ մեր եղբայր Վիրակոս ըստմեայ պետ... որ եւ քում ըզմիցն կցորդել հրամայեցեր ի բանս եւ ի գիրս շատս... զմնացեալն յերգոց երգոյն ի Գրիգորէ նիւսացւոյ... ընու¹»: Այս մեկնութեան մէջ Վարդանի քայլերուն, ինչպէս ինքնին կ'ակնարկէ, լոյս կուտան Գրիգոր Նիւսացին, Որոգինէս Աղեքսանդրացին, Գրիգոր Նարեկացին եւ Հիպոդիտոս Հոռիմէացին², զոր սակայն առանց յիշատակութեան կ'անցնի Յառաջաբանին մէջ, մինչդեռ յառաջընթացութիւններու ատեն համառօտագրութեամբ կը յիշատակէ զենեով Հիպ., որ ձեռագրի մը մէջ կ'ուզուի «Եպիփան» կարգացուի: Յիրաւի «Չենք գիտեր ուստի՝ առած է գրիչն

¹ Չօնի խօսքերս վերջէն ամբողջութեամբ Վիրակոսի մասին խօսած ատեն մտադիր եմ յառաջ բերել:

² Հիպոդիտոսի երգ երգոցին մասին կարեւոր ուսումնասիրութիւններ ունին Martin-Pitra, Analecta sacra II, 232—235, IV, 40 f., 310. Bonwetsch, Hyppolyts Kommentar zum Hohenlied auf Grund V. N. Marrs Ausgabe des grusinischen Textes herausgegeben, Leipzig 1902. Ասոնք եւ Մարի հետեւեալ երկը հայերէն մեկնութեան համար ալ շատ հարկաւոր են: Тексты и размыкавія по Армянно-грузинской филологіи. Գիրք 2. Պետերբուրգ 1901:

“Հիպ.” համառոտութեան “Եպիփան” մեկնելը՝ Սակայն “Հիպ.” յայտնապէս Հիպոդիտոս է եւ արդէն Վարդան շատ անգամ կը գործածէ Իւր մեկնութեանց մէջ” (Տաշ. Յուլ., 210):

Էջմ. Գէորգ. ցուցակէն (էջ 532) կը տեղեկանանք թէ հաւաքածոյ մեկնութիւնս կատարուած է 1265 թուին. “ի թվ. 2ժԴ եղև մեկնութիւն Երգոց Երգոյս ի Վարդանայ... յաստուածամերձ սուրբ ուխտս Հաղբատայ ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս... ի պատրիարքութեան Հայոց Տեառն Կոստանդիայ եւ Հեթմոյ պսակաւորին մերոյ եւ յարհի եպիսկոպոսութեան Տեառն Յովհաննիսի”։ Նոյնն ունի ուրիշ ձեռագիր մ’ալ “ի թիւ 2ժԴ մեկնութիւն Երգոց Երգոցն ի Վարդանայ գիտնականէ եւ տիեզերալուր եւ յիմաստուն վարդապետէ” (Macler, Bibl. nat., 32, p. 16):

Ձեռագիրը. Մեր Մատ. ի մէջ կը գրտնուին Թ. 45 (1834էն) եւ Թ. 83 (1771էն յռլ) հմտ. Տաշ. Յուլ., էջ 207 եւ 343։ Վենետ. Մխիթ. Հարց քով 11 օրինակ կայ, ոմանց օրինակութեան տարեթիւը ծանօթ է, Հայոց 2ԻԷ, ՊԽԱ, ՊԿԴ եւ ՌԿԴ յամէ։ Յէջմիածին կը գտնուին հետեւեալները՝ Կարինեանի Յուլյակին համաձայն, Թ. 1133, 1134 (1601 յամէ), 1135 (1635 յամէ), 1136 (1407 յամէ)։

Դ. “Արդիւնաւոր եւ սուրբ վարդապետին Վարդանայ սակաւ ինչ վաստակ ի սուրբն Դանիէլ”։, 2օրս գլխաւոր մարգարէ-

ներէն միոյն՝ Դանիէլի գրքին մեկնութեան Վարդան մեծ սկսած է Հաղբատացի Գրիգոր վարդապետին խնդիրքին վրայ. “Եղբայրն մեր Գրիգոր վարդապետն եւ այլք որք կամեցան վաստակել զմեզ Մեծ յուսով” (Յռլքն)։ Գործքս շարահիւսելու համար օգտուած է Եփրեմ Ասորիէ, Հիպոդիտոսէ¹ եւ Ստեփաննոս Սիւնեցիէ։ Իւր գրէն կաթիլներ թուով սակաւ չեն։ Կրնամ ըսել թէ մեկնութիւնս Վարդանայ մեկնողական երկերուն մէջ հատածներու ընդարձակութեան կողմանէ նկատեալ առաջիններէն է։

Հ. Ն. Ալիսեան կը միտի Դանիէլի մեկնութեանս հեղինակ ճանչնալ զՎարդան Հաղբատացի։ Իւր շարժապատճառներն են. “Ընթեռնչով ուշադիր նախաբանն կը տեսնուի թէ Վարդան յորդորուած է մեկնութեանս ի խնդրոյ հոգեւոր սուրբ եւ մաքուր եղբարց, որոց մին էր եւ եղբայրն մեր Գրիգոր վարդապետն եւ այլք։ Արեւելցին Գրիգոր անուն եղբայր ունէր։ Այս չուծուած հարց է տակաւին։ Բայց գիտենք որ համանուն հարազատ մ’ունէր Վարդան Հաղբատացին։ Վարդան գրած է զայս հաւանականաբար Կիլիկիա, ինչպէս կարելի է հետեւցնել տողերէս. “Հոգեւոր սուրբ եւ մաքուր եղբարք եւ որդիակք յօժարեցին զհեռաւորութիւնս մեր մերձ տանիլ մերձաւորաց հոգւոյն” (Հանդ. Ամս. 1908, էջ 235)։ Կարեւոր է Մեծ.

¹ Ընտիր գործք մըն է Օ. Bardenhewerի երկը Des hl. Hippolytus von Rom, Kommentar zum Buche Daniel (ein literargeschichtlicher Versuch), Freiburg.

Հօր յաջորդ խօսքն ալ. «Պէտք է ըսել սակայն թէ հոս եղբայր ընդհանուր մտօք ալ կրնայ առնուիլ իբրեւ միաբանակից» (անդ):

Այս տեղ որչափ կ'երեւայ եղբայր բառն իրապէս հասկնալու է միաբանակից, վասն զի վարդանայ խօսքերէն միշտ այն կը շեշտուի թէ նա գրած է «ի խնդրոյ հոգեւոր սուրբ եւ մաքուր եղբարց» եւ մին այդ եղբայրներէն է Գրիգոր. «որոց մին էր եւ եղբայրն մեր Գրիգոր»: Արդ ինչպէս, առաջինները «միաբան» հասկնալու է, այսպէս եւ զԳրիգոր, որուն մէջ կ'ուզեմ տեսնել ոչ թէ վարդանայ եղբայր մը, այլ Համազասպ Հաղբատու առաջնորդին եղբայրը, որ երբեմն կը յիշուի, ինչպէս 1249 ին արձանագրութեան մը (հմտ. Զալալեան՝ Ճանապարհորդ. ի Մեծ Հայս, էջ 75) եւ Արարածոց մեկնութեան մէջ, հմտ. վերը: Հետեւաբար վարդան այս հեռաւոր եղբորմէ եւ այլ միանձներէ ի խորվերապ կամ այլուր հրաւեր ու աղերսանք կ'ընդունի մեկնելու Գանիէյի մարգարէութիւնները: Գրութեանս Արեւելցի վարդապետին ըլլալուն աննկուն ապացոյց են՝ լեզուն, ոճը եւ շարագասութեան եղանակը՝ նա իւր մեկնութիւններն ուրիշներէն կը հաւաքէ հանգոյն իւր վարդապետին:

Ձեռագիրը. կան վեց տ. Հարց քով 5 օրինակ, երեքը նօտագիր, երկուքը բօլորգիր, մին գրուած 2199 թուին Հայոց: Օրինակ մը կը յիշէ Macler հմտ. Cat. Bibl. nat. 32, p. 16, ուրիշ մը գիտէ Գիւտ Աղանեանց, հմտ.

Արձագանք 1888, էջ 131. Էջմիածին հմտ. կար. Ցուց., թ. 1136:

Հրատարակութիւնք. Ներսէս Լամբրոնացոյ Երկոտասան փոքր մարգարէից մեկնութեան ետեւը աւելցուած է վարդանայ Գանիէյի մեկնութիւնը, էջ 242—280, ի Կ. Պոլիս 1826: Հրատարակիչն է Ա. Վ. Նարինեան:

Այս չորս մատենները կը կազմեն վարդանի գլխաւոր մեկնութիւնները, որոնց մէջ նա աւելի հաւաքող եւ դասաւորող կը հանդիսանայ քան իբրեւ մեկնիչ: Բայց ի հարկէ լոկ այս տեսակէտէ ալ նկատելով անոր հայկական մատենագրութեան ընձեռած նպաստը մեծ է եւ գնահատելի: Անոր հաւաքածոներուն պարտական ենք գոյութիւնը ոչ նուազ գործքերու, զորոնք եթէ նա այսպէս իւր երկասիրութիւններու մէջ ագուցած չըլլար, գուցէ այսօր անոնցմէ զուրկ մնայինք: Որչափ ալ նա ուրիշներէն հաւաքած է, սակայն իւր գրչին արգիւնքներն ալ դոյզն չեն: Մեկնութիւններն եղած են Ս. Գրքի մեկնուած մատենին կամ անոր մէն մի նախագասութեան եւ առաջնորդներու (Եփրեմ, Հիպպոլիտոս) տեսութեան համեմատ, հետեւաբար երբեմն բառական եւ երբեմն այլաբանական:

Արեւելցի վարդապետն այս չորս մեկնութիւններն ալ, ինչպէս կարելի է գիտել, ուրիշներու խնդրանք յօրինած է եւ չէ մոռցած այդ կէտը նախաբանին մէջ յիշատակելու: Նմանապէս միշտ յառաջաբանին մէջ ակնարկած է

իւր աղբիւրները եւ երբ անոնցմէ օգտուած է նախադասութեան քով կցած է անոնց անունը:

3. Ներքողներ: Վարդանայ գրիչն աւելի ճոռոմախօս եւ աւելի յանկուցիչ յերեւան կու գայ իւր ներքողներուն մէջ: Անոնց մէջ անոր հոգին ի տես նշանաւոր գործքերու կը բորբոքի, կը հրդեհի, ի տես բազմաջան աշխատութիւններու կը հիանայ ու երախտագիտութեամբ կը ծովանայ: Այդ ներքողներու մէջ նա մերթ իբրեւ պատմագիր կը բարբառի, մերթ իբրեւ վարդապետ մը իւր անձն ու ուրիշները մեծերու, սուրբերու օրինակին հետեւելու կը քաջալերէ: Մերթ իբրեւ ճարտասան բանիբուն հուր կը ցայտէ իւր աչերէն եւ մերթ ալ կը մեղմանայ ու հանգոյն առուակին կը մնչէ: Բարեբախտութիւն է մեզ որ անոնցմէ թէ ոչ ամէնն, սակայն մի քանին ձեռքերնիս ունինք:

«. Բան ներքողինի պատմագրաբար խորհրդական իմաստիւր յարմարեալ հոգակաւոր եւ մեծիմաստ վարդապետին Վարդանայ՝ յերիցս երանեալ Պարթեւն Գրիգորիոս Լուսաւորիչն Հայաստան աշխարհիս: Սկիզբն՝ Օրհնեալ է Տէր Աստուած հարցն մերոց եւ օրհնեալ է անուն սուրբ փառաց նորա ի տաճարի իւրում:»

Արդէն խորագրէն դատելով կարելի է ճշդիւ եզրակացնել թէ ներքողիս բովանդակութիւնն է՝ Ս. Լուսաւորիչի կեանքի պատմութիւնը գովասանքներով բանագործուած: Հեղինակը գործքիս մէջ աղբիւր ունեցած է Ագաթանգե-

ղոս, Մովսէս Խորենացի, Զենոբ Գլակ, Դաշանց թուղթը, Գր. Սարկաւադապետի ի Ս. Լուսաւորիչ ներքողը եւ ազգային աւանդութիւնները: Վերջին տողերու մէջ հեղինակն առ Լուսաւորիչ կ'աղբերէ. «Եւ զսակաւ ծաղկս զայս հաւաքեալ ի խօսուն մարգաց ընկալ ի հիւսս պսակի ամենարժան գլխոյդ եւ տուր տեղի խորանի աստիճանաժառանգ որդւոյ խնդրող բանիս» (էջ 82): Խօսքերէս պայծառ է թէ վարդան ի խնդրոյ «աստիճանաժառանգի» Ս. Գրիգորի հիւսած է ներքողս եւ այդ բառին տակ հետեւաբար եպիսկոպոս մը եւ կամ կաթողիկոս մը ծածկուած նկատելու է: Եւ է յիշաւի Հաղբատու Համազասպ վանահայր եպիսկոպոսը, ինչպէս Վարդանայ Օձնեցոյ ներքողէն եւ այս ներքողին յառաջաբանէն (էջ 40) կարելի է իմանալ: Այս մասին ի մօտոյ¹:

Հրատարակութիւն. Լոյս տեսած է ներքողս ի շարս Սոփեոցաց, հար. Գ. էջ 39—82 յանուն Վ. Բարձրբերտցոյ:

Բ. Յայտարարութիւն բանից յերիցս երանեալ հայրն մեր ի սուրբ Հայրապետն Յովհան Ուծնացին: Ի նուաստէ Վարդանայ. ի խնդրոյ Տեսուն Համազասպայ Արհի Յպիսկոպոսի մեծի աթոռոյն Հաղբատայ, առ որ սկիզբն նախադրութեան ճառիս

¹ Ներքողս Հ. Չամչեան կ'որակէ «գեղեցիկ եւ վայելահիւս շարագրութեամբ» (Պոմ. Հոյ. Գ, էջ 241), եւ այն շատ իրաւամբ, ժամն զի Արեւելոյ գրիչն իւր բովանդակ փայլովը հոն կը պատկերանայ:

պատասխանի է: Ինչպէս խորագրէս յայտնի է գործքս վարդանի ի խնդրոյ Համազասպայ կը գրէ: Անոր խնդրանօք հիւսած է մի քանի ներքողներ, ինչպէս ինքնին կը հաւատէ, երբ ասոր նախադրութեան մէջ Համազասպայ կը պատասխանէ. «Որպէս եւ դու իսկ սովորես վեհագոյն գլուխ վսեմական տանդ Հաղբատայ, յերեւանի գոլով յաշխարհի: Քանզի չորրորդ մեզ այս գործառնութիւն եղեալ ի ձէնջ: Յետ խօսելոյն յամենասուրբ Աստուածածինն, որ փառաւորի ի սուրբ ուխտն Հառիճա, եւ ի լուսաւորիչն մեր Գրիգոր եւ ի սուրբ զաւակս նորայ, ապա եւ ի յերկրորդ լուսաւորիչն եւ ի հաստողն հիման հաւատոյ յերջանիկն Յովհաննէս, պատրիարքն մեծ», (Արարատ 1888, էջ 581):

Գործիս ձեռնարկութեան մէջ վարանած է վարդան եւ այն երկու պատճառաւ, նախ վասն զի իւր անձն անատակ զգացած է այսպիսի երկի մը յօրինման եւ երկրորդ վասն զի աղբիւրներու պակասութիւն ունեցած է: Վերջնոյս լրման համար Օձնեցւոյ հայրենիքը մարդիկ կը յղէ, որպէս զի հոն գտնուած աւանդութիւններն ի մի հաւաքեն եւ ասով իրեն ձեռնառու ըլլան: Երկու անգամ նա ի խնդիր կ'ելէ եւ սակայն իւր նպատակին ժամանել չի կրնար, ուստի յենլով հին յիշատակագրոց եւ ժողովրդական աւանդութիւններու վրայ կ'ըսէ. «Կազմեցաք բարեբախտ առագաստի մեծին Յովհաննու հիւսեակ պսակի» (էջ 582):

Որչափ ալ երկիս մէջ հեղինակն աւելոր-

դապաշտ է, սակայն այսու ամենայնիւ իւր գործքը դոյզն արժանիք չունի, վասն զի ասով անիկա մոռացութեան ճիրաններէն փրկած է Յովհաննու կենսագրութենէ շատ մը գծեր, որոնք անոր պատմական գործունէութեան կը հային:

Ինծի այնպէս կու գայ թէ Արեւելցիներբողս կերտած է ոչ թէ ի Հաղբատ, այլ ուրիշ տեղ մը, վասն զի պատասխանատուութեան մէջէն կ'երեւայ թէ գործքս օտար վայրէ մը ի Հաղբատ կը յղէ: Խօսքս աւելի կը հաստատուի երբ վերջաբանին մէջ կը կարդամ. «Տէր արիական Համազասպ եւ հոյակապ սուրբ ուխտդ Հաղբատայ լի բարի պտղով դիպեցի ձեզ դրուատ նորակերտ բանիս» (էջ 592):

Ձեռագիր մը կը գտնուի կից Միք. Ասորւոյ եւ վարդանայ պատմութեան, (1425 էն) Արձագանք 1888, էջ 128:

Հրատարակութիւն. Գործքս տպուած է «Արարատ»ի մէջ (1888, էջ 580—593):

Գ. Վարդանայ առ Համազասպ ուղղած վերոյիշեալ խօսքերէն յայտնի է թէ գրած է՝ ներքող յամենասուրբ Աստուածածինն, որ փառաւորի ի սուրբ ուխտն Հառիճա: Երկս այսօր մեր ձեռքը չի գտնուիր: Ես կը վարանիմ թէ արդեօք «Անթառամ ծաղիկ», շարականին մեկնութիւնը չէ՞ այս: Եթէ լաւ նկատուի մեկնութիւնս՝ հոն ներքողի մը պահանջուած ոճն ու շեշտն երանգին հետ ի միասին իրենց լիով կա-

տարելութեան մէջ կը գտնուին եւ ես պիտի համարձակէի ըսելու թէ նոյն երկն տարբեր խորագիրներով մեզի հասած է, եթէ ճակատին վրայ չընթեռնուի «Անթառամ ծաղիկ վարդանայ վարդապետի ի խնդրոյ Սարգսի»: Կարելիութիւն եթէ ըլլար հաստատելու թէ վարդան գործքս ի խնդրոյ Համազասպայ եւ Սարգսի, շարդրած է, այն ատեն վարանման ամպերը կարծեմ չափով մը պիտի փարատէին:

Դ. Դարձեալ Օձնեցւոյ ներբողէն կ'իմանանք թէ վարդան երգած է ուրիշ մը «Ներբող ի սուրբ զաւակս նորա», (այս ինքն Լուսաւորչին, Արարատ 1888, էջ 581), որ դեռ յերեւան չէ ելած:

Համազասպի խնդիրքով գրուած այս չորս ներբողները քովէ քով դասաւորած եմ ոչ թէ գրութեան ժամանակին, այլ մատչելի ըլլալուն կարգաւ:

Ե. Ներբողեան Վարդանայ ի Յովհաննէս Մկրտիչ: Սկիզբը «Բազմա գիւմի են ճանապարհք իմաստութեան»: Վերջը վարդանայ նկատմամբ Աստուծոյ գթութիւնը կը խնդրուի. «Սրբոյ Կարապետին բարեխաւսութեամբ գթայ Տէր իմ Յիսուս ի բազմերամբան երջանիկ ըսելունին... վարդան յարմարող այսմ աստուածային գանձի»: (Տաշ. Յուլ. 18, էջ 567 ուր հմմտ. եւ Չեռագիրը եւ կար. Յուլ. Թ. 1628):

Զ. Հ. Զարբանալեանի հաղորդածին համեմատ երկու ճառ ալ կը գտնուի յանուն վարդանայ. «Ճառ մ'ալ ի սուրբ խաչն, որոյ

սկզբնաւորութիւնն է» Ի գերազանց լուսոյն պայծառացան անստուեր միջօրէին: Իրենը կ'ենթագրուի ուրիշ ճառ մ'ալ նոյն նիւթին վրայ՝ «Բազում ամբաստանութիւն աւետարանիչս բանայ» (Պտմ. Հայկ., Դպ. Ա³, էջ 743):

4. Շարականներ. Վարդանայ անուամբ հասած են մեզ խումբ մը շարականներու, որոնց ամէնուն մասին յիշատակութիւն կ'ընէ Սարգիս Երէց: Զօովակիմիա եւ Աննաին, Որ նախիմաց իմաստութեամբն, զհրաշածաղիկ Մեծացուցէն, զվերնական քարեաց քաշխման գործ, զԱւագ շաքաթին Մեծացուցէն եւ զՀամբարձմանն, Խաչի՝ թագաւորդ մեր Զրիստոս եւ զԳեղարդեանն իսկ դու պարծանքդ պարծանաց, զՍուրբ Սանդիստո նորն, զԱռաքելոցն ի յանսահման ծովէն, զսրբոյն Սարգսի Ամենասուրբ Երրորդութեան ազնիւ ծառայ եւ զհզար արքային զաւրեղ զինասուր եւ այլ քազում՝ սուրբ վարդապետին Վարդանա է ասացեալ: (Արարատ 1898, էջ 94—95): «Զշարականն սրբոց թարգմանչաց (որք զարդարեցին եւ իւր սարօքն) ասեն արարեալ մեծին վարդանայ»: (Հ. Աւետիքեան՝ Բացատրութիւն Շարականաց, Վենետիկ, 1814, էջ 548):

Որովհետեւ ասոնցմէ շատերուն հարազատութեան կամ անհարազատութեան մասին խօսած է Սահակ Վրդ. Ամատունի իւր Հին եւ նոր Պարականն կամ անվաւեր Շարականներ (Վա-

ղարշապատ 1911) անուն երկին մէջ¹, միայն մի քանի նկատողութիւններով պիտի գոհանամ: 1. Ալիշան (Յառաջաբան Վարդ. Ե) “Որ նախիմաց, շարականին “Ջկենդանութիւն մերոյ թագաւորին եւ զգաւազան իշխանութեան մերոյ հայրապետին, խօսքերը կը մերձեցնէ Հեթում թագաւորին եւ Կոստանդին Կաթողիկոսի եւ ասով կ’ուզէ հետեցնել թէ Վարդան Արեւելցին է անոր հեղինակը: Ապացոյցս տկար կը թուի, վասն զի նոյնը կրնար ժամանակակից ուրիշ Վարդան մ’ալ ընել: 2. Ինչպէս վերը տեսանք շարականներուն մէջ Ս. Սարգսի ի պատիւ երգուածներ կան: Չեռագիրներու մէջ երկնապսակ զօրավարիս վրայ կերտուած քանի մը շարականներու կը հանդիպինք, որոնց հեղինակ դրուած է Վարդան վարդապետ մը: Նախ “Ջզաւր արքային զաւրեղ զինակիր, սկզբնաւորութեամբ շարականին համար Սարգիս երէց կ’աւանդէ, որ “Վարդանա է ասացեալ, շարականս իրաւամբ Ամատունի վարդապետը կը զանայ Արեւելցւոյ, վասն զի մէջն ի մէջ այլոց կ’ընթեռնունք. “Յերեւեալս ի պարս խորին խորասան... մաւտ ի քաղաքն որ կոչի Տամղան ի դաշտ ծաղկածին, զոր յիշէ Վարդան յամուրն անառ քրդաքաւ անուան, Արդ տողերս յինքեան կը ցուցնեն թէ Արեւելցին չէ անոնց հեղինակն, այլ ուրիշ Վարդան մը, որ զայն յօ-

¹ Հմմտ. նաեւ Արարատ, 1888, էջ 93, 229, 275, 325, 374, 418: Մի քանի շարականներու նկատմամբ տե՛ս Տաշեան՝ 8ուց., էջ 554—779 եւ այլն:

րինած ատեն անոր պատմութենէն օգտուած է: Ուրիշ շարական մըն է՝ Ամենասուրբ Երրորդութեան ընտրեալ ծառայ եւ հաւատարիմ, որ Հ. Աւետիքեանի վկայութեան համեմատումանց “հաւանելի երեւցաւ տալ Ներսէսի Շնորհալոյ, հայեցեալ ի նմանակցութիւն ոճոյ բանիցն զոր եւ պատեհութիւն բանիցն ցուցանէ” (Բացար. Շրկն., էջ 149): Այս կարծիքին կը հակառակին Սարգիս երէց եւ Ստեփանոս քահանայ զայն Վարդանայ վերագրելով: Ամատունին (Անդ., էջ 62) զանոնք հաշտեցնել կ’ուզէ երբ կ’ըսէ՝ Ստեփանոսի խօսքերով պէտք է վերոյիշեալ “Հզաւր արքային, շարականն իմանալ: Հապա Ի՞նչ ըսել Սարգսի նկատմամբ: Հ. Ալիշան Սարգիս երէցին կը յարի երբ “Ամենասուրբ Երրորդութեան ծառայ, շարականին մէջ կը տեսնէ Գաղ լեռնաբլուրն եւ կը լսէ հեղինակին ձայնը որ այն կողմի գլխաւորը “իշխան մեր, կը կոչէ¹ (Պոմ. Վրդ. յօլքն., էջ 5):

Այս երկու շարականներուն մէջ փոքր նմանութիւն չի նշմարուիր:

Շարական Ամենասուրբ Երրորդութեան...	Շարական Ջզաւր արքային զաւրեղ...
Թագաւորին երկնաւորի սուրբ զօրապետ.	Հզաւր արքային զաւրեղ զինակիր.

¹ Այս երկու նկատողութիւններէս կարելի է հետեցնել թէ ո՛րչափ հաւատք ունենալու է Սարգսի յիշատակած շարականներուն Վարդան Արեւելցւոյ ըլլալուն հորդատութեան նկատմամբ:

Էրագահաս սուրբ Սար- Արագածման յայտնի աւ-
գիս. գնական.
Հողմն հարաւոյ ի դաշտ Ի քաղաքն որ կոչի Տամ-
ծաղկածին. ղան ի դաշտ ծաղկածին.
Բազնաց կործանիչ. Այրեցեր զբազին կռոցն.
Առաւել պայծառ ի գլուխն Բարձր ի դիտակի Գագա
Գագակայ ի գագաթան: գագաթան:

5. Մանր երկեր. . . Յաղագս մեկնու-
թեան քերականին. զոր արարեալ է մեծ
վարդապետին Վարդանայ ի խնդրոյ թա-
գաւորին Հայոց Հեթմոյ: Սկիզբն է «Քերա-
կանութիւն է հմտութիւն, որք ի քերթողացն
են ի շարագրացն իրրու բազում անգամ ա-
սացելոց»:

Ձեռագիր ծանօթ են մի քանի հատ, ինչ-
պէս մեր Մատ. ի թ. 337:

Բ. Անթուամ ծաղիկ Վարդանայ
վարդապետի ի խնդրոյ Սարգսի: Սրտայոյզ
ասութիւններով եւ քնքոյզ զգածումներով զե-
ղուն երկս արտասանած է Արեւելցի վարդա-
պետը Ս. Կուսի վերափոխման տօնին պոթիւ:
Կը սկսի. «Թագաւորեալ սուրբ եկեղեցի աս-
տուածաբար հրաման տայ»:

Հ. Աբիշան կը հաւաստէ որ «Նմա ըն-
ծայեն ոմանք եւ զԱնթուամ ծաղիկ երեք տուն
շարականն, իսկ այլք զմեկնութիւն նորին»
(Վարդ., Յոջբ., էջ Ե): Վերջիններու ձայ-
նակից կ'ըլլամ, վասն զի հեղինակն ինքնին կ'ըսէ.
«Յորս համարձակեալ եղաք զաստուածամերձ
ծերունեացն զբանս զոր երգեն յայսմ աւուր

մանկունք եկեղեցւոյ ասելով իւրական հոգե-
խառն եւ աստուածամուխ բանին մեծացուցէին:
Ձի եթէ մեր թարգմանիչն եւ հոգեշարժ վար-
դապետն Մովսէս ասացեալ է զճննդեան եւ
զյարուութեան երգս շարականաց եւ թէ մեծն եւ
հանդիսաւոր ճգնաւորն Բարսեղ մականուամբ
ճոնն կոչեցեալ... ապա չէ պարտ պակաս հայել
ի խորհրդաւոր բանքս յայս քան յառաքելական
յաւանդութիւնս. քանզի ի նոցանէ եւ ի նոյն
հոգւոյ խօսեցեալ եղեւ հաւասարապէս «Ան-
թառամ ծաղիկ» (էջ 6—7):

Ձեռագիրք. Կան բազմութիւ հմտ. հատ
մը մեր Մատ. ի թ. 642, թղ. 1—19: Օրինա-
կուած է Յ. Վանականի «Ուրախացիր Պսակ
կուսի» երկին կից:

Հրատարակութիւն. Տեսութիւն Անթա-
ռամ ծաղիկ մեծացուցէին, արարեալ մեծին
վարդանայ վարդապետի, տպեալ ի Ս. Երուսա-
ղէմ 1834:

Գ. Թուղթ Վարդանայ վարդապետի
առ Հեթմոմ թագաւորն գրեալ է յԱւետա-
րանէն: Ձիւնչ ասաց Տէրն յայրն որ ասացն.
Վարդապետ, եկից եւ ես զկնի քոյ: Դարձեալ
«Լուծմունք ի Ս. Գրոց Վարդանայ վարդա-
պետի ի խնդրոյ քարեպաշտ թագաւորին
Հայոց Հեթմոյ: Կը սկսի. «Հրամանն պատկա-
ռեցուցիչ...»:

Ձեռագիրք. Կար. Յուլ. թ. 888 ծբ-
Տաշեան, Յուլ. 398 եւ Պարիսի Ազգ. Մատե-

Նադարանին Թ. 193, ԹՂ. 306բ—311 եւ
Թ. 153, ԹՂ. 101:

Հրատարակութիւն. «Արարատ», Թեր-
թին մէջ 1869ին հայերէն բնագիրը լոյս տե-
սած է, էջ 52—56:

Թարգմանութիւն. Prud' homme, So-
lutions des passages de l'Écriture sainte par
le Vartapet Vartan, trad. de l'arménien vul-
gaire sur le texte original, Paris 1867.

Դ. Վասն խորհրդոյ պատարագին ա-
սացած. Նշխար կազմի հին կտակօք սաղմոսին,
Հմմտ. Կանայեանց, Յուցակ Ներս. հոգ. դպրոցի,
Թ. 12, էջ 409—413:

Ե. Վարդան վարդապետի ասացեալ
յաղագս քահանայութեան: Դարձեալ ծա-
նիք, ով եղբարք, քահանայական աստիճանն:
Վերջը՝ «Ի գրոց հրամանաց ի խրատ գրեցաւ
ի սուրբ Վիրապիս ձեռամբ ծառայ ծառայից
քրիստոնէից Վարդան վարդապետի» (Տաշեան,
Յուցակ, էջ 144):

Ղ. Վասն բանին մասանց ի խնդրոյ
քարեգարդ քահանայի Թորոս անուն կո-
չեցելոյ եղբարորդոյ Տեառն Կոստանդեայ
Հայոց կաթողիկոսի ի Վարդանայ Աղուա-
նեցոյ կարճատօտ: «Բանին մասունք ութ են
ա. անուն, բ. բայ...»:

Է. Այլ բան Վանականին Վարդանայ
գրեալ. Զինչ է ճրագալոյցին լուծանելն (Հանդ.
Ամս. 1906, էջ 91). կամ՝ Վանական վար-

դապետի ի ճրագալոյցն բան (Կարինեան,
Յուց. Թ. 1636):

Ը. Այլ բան հաւատոյ ասացեալ սրբոյ
վարդապետին Վարդանայ. Կենսաբուխ
սուրբ Աւետարանն զԹադէոս... Հմմտ. Macler
Catalogue, Թ. 341, ԹՂ. 153ա—209:

Այս երկու երկերուն վրայ Յովհ. Տաւու-
շեցոյ մասին խօսուած ատեն երկար գրած եմ,
Հմմտ. վերը՝ էջ 32—33:

Բ. Թուղթ Հայոց կաթողիկոսին Կոս-
տանդեայ, զոր գրեաց յաստուածապահ
դղեկէն Հոռմկլայէ առ Թագաւորն Հեթում՝
ի մայրաքաղաքն Սիս, պատասխանի
թղթին որ ի պապէն բերաւ առ Թագաւորն
Հայոց Հեթում՝ ի ձեռն ծաղ դեկաթին որ
կոչէր Տիմանջ դեկաթ ի Թուին Հայոց ՈՂԷ
ի ձեռն արդիւնական վարդապետին Վար-
դանայ յարմարեալ յիսս այս¹:

Հ. Չամչեանի հետ Հ. Ալիշան² Թուղթս
Վ. Արեւելցոյ գրչին արգիւնք չի համարիր,
սակայն անոր հարազատութեան ապացոյց են
բովանդակութիւնն ու խորագրներու մէջ որո-
շակի յիշուած «Արդիւնական վարդապետն»,
(Հմմտ. վերը) եւ «Վարդապետն Աղուա-
նեաց», (Հմմտ. Տաշեան, Յուց., էջ 769) յոր-
ջորջանքերը, որոնք Վ. Արեւելցոյ տրուած են:

¹ Ժողովածոյ Թղթոց հաւաքեալ յամին 1315ի ի
ձեռն Մ. Երզնկացոյ, Արձագանք 1888, էջ 158:

² Չամչեան, Պամ. Հյոց. Գ, էջ 231: Ալիշան, Յա-
ւաքաբան հրատարակութեան Վարդանայ Պատմութեան,
էջ Ժ:

Թէեւ վերոյիշեալ խորագրին եւ ուրիշ մի քանի ձեռագիրներու մէջ գրութեանս տարեթիւը դրուած է «ՈՂԵ», սակայն ճիշդն է՝ «ՈՂԵ», զոր մի քանի ձեռագիրներ ունին, ինչպէս՝ «Թուղթ Տեառն Կոստանդեայ... զոր գրեաց առ Հեթում թագաւորն... ի Թուխ ՈՂԵ» (Հմմտ. Macler, Catalogue, Թ. 42, թղ. 139ա)։ Պատճառն այն է որ «ՈՂԵ» թուականէն վերջ վանականի աշակերտը Կիլիկիոյ մէջ չէր բնակեր։

Չնուազիրք կը գտնուին թուով շատ։

Հրատարակութիւնք. Թուղթս տպուած է Երկու անգամ նախ «Արարատ» թերթին մէջ 1892, էջ 946—954, ապա «Գիրք թղթոց»-ի մէջ, էջ 503—509։

Ժ. Յովհ. Երզնկացւոյ վկայութեան համեմատ Արեւելցի վարդապետը Կոստանդին կաթողիկոսի կանոններուն եւ ուրիշ նիւթերու վրայ գրած է՝ «Կանոնական քանս ի զգուշութիւն», հմմտ. Չամչեան, Պտմ. Հյց. Գ, էջ 242։

6. Տարակուսական երկեր։ Յանուն վարդանայ կը յիշատակուին հետեւեալ երկասիրութիւններն, որոնց հարազատութիւնը կը մնայ սակայն տարակուսական ապացոյցներու պակասութեամբ։

ա. Ի քանն Ոչ ոք ել յերկինս, ... Բնութեամբ է լուսոյ խնդան։

բ. Ի քանն Քրիստոս եկեալ քահանայապետ... Ի գերազանց լուսոյն պայծառացան։

գ. Ի քանն Գոհանամ զԱստուծոյ վասն ամենեցուն ծեր... Արարչագործ Աստուած Հոգին ճշմարտութեան։

դ. Ի քանն Հոգի երեսաց մերոց Տէր Քրիստոս... Աստուած զբանն իւրական։ Չորս գրութիւններս ալ կը գտնուին վենետ. Մխիթարեան Հարց Թ. 301 Տօնապատճառին մէջ։ Վերջինը ծանօթ է Կարինեանին ալ հմմտ. Յուց., էջ 2016։

ե. Քարոզ ի քանն Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկինս եւ զերկիր։ Այս ալ կը գտնուի Քարոզագրքի մը մէջ (թղ. 157), որ վերջգրեալ Հայրերուն քովն է։ Մեր ձեռագիրներէն միոյն մէջ ալ կայ, հմմտ. Տաշեան, Յուց., էջ 769։

շ. Տարակոյս կը վերցնեն նմանապէս Հ. Ջարբանէլեանէ յանուն վարդանայ յիշուած ի Ս. Խաչ ճառերը, որոնցմէ մին կը թուի Հ. Ալիշանի «Ներքող ի Ս. Խաչ», անուանած երկը, զոր նա առանց երկբայութեան անոր հեղինակութիւններուն մէջ կը զետեղէ (հմմտ. Հայպտմ., էջ 270)։

7. Անհարազատ երկեր։ Յովհ. վանականի հոյակապ աշակերտին համբաւը մեծ էր եւ ամէն կողմ տարածուած եւ ասոր հետեւութեամբ պէսպէս գրութիւններ, որոնք «Վարդան» անուն հեղինակ մը ունեցած են, սխալմամբ յետնագոյններէն անոր վերագրուած են։ Բաց աստի «Վանական» յորջորջանքն ուրիշ վարդաններ ալ, ինչպէս վարդ. Այգեկցին Ժա-

ռանգած են եւ այս կէտս ալ սխալմունքի դուռ բացած է:

Այսպիսի գրութիւններու թիւը փոքր չէ, սակայն որովհետեւ ոմանք կարեւոր երկասիրութիւններ չեն, հոս միայն նշանաւորները յիշատակելով պիտի գոհանամ:

ա. Աշխարհագրութիւն նորոգ թարգմանչին եւ երկրորդ Լուսաւորչին Վարդանայ վարդապետի: Այս խորագրէս յայտնի կ'երեւայ որ՝ մատենան ընծայուած է Արեւելցի վարդապետին, սակայն ինչպէս Հ. Չամչեան արդէն ուշադիր եղած է գործքիս հեղինակը յետին դարու անձ մըն է: Չամչեան կը գրէ. «Եւ եւ որք սմա (Արեւելցւոյ) ընծային զհամառօտ աշխարհագրութիւն ինչ՝ արարեալ ի Վարդանայ ումեմնէ, բայց հեղինակ նորին յետոյ է քան զսա եւ քան զաշակերտ սորա զՅովհան Երզնկացին, զի ի ձեռագիր օրինակս բանք լինին անդ եւ զԵրզնկացւոյն» (Պտմ. Հյց. Գ, էջ 242): Գրութեանս Վարդան Արեւելցւոյ չըլլալուն մէկ ուժեղ ապացոյցն այն է, որ անոր մէջ, ինչպէս տեսանք, յիշատակուած է անոր մահը: Աշխարհագրութեանէս կան բաւական թուով ձեռագիրներ: Հայ բնագիրը սպուած է մի քանի անգամ, այսպէս 1698ին եւ 1728ին¹ (ի Վ. Պոլիս) կից Երեմիայի բառագրքին (էջ 486—496): Դարձեալ հայերէն բնագրով եւ գաղղիերէն թարգմանութեամբ ի լոյս ընծայած է Saint-Martin ի

¹ Հմմտ. հատած մ'ալ Բազմալէպ թերթին մէջ 1887.

Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris 1819, p. 240:

բ. Առակը Վարդանայ վարդապետի: Հ. Չամչեան կը գրէ «Հաւաքեաց ի մի (Վարդան Արեւելցի) եւ զգիրս իմաստնալից առաւարանութեանց Մխիթարայ Գօշի եւ այլոց ոմանց, յորս յաւել ինքն զայլ բազում առակս հանձարալիցս եւ օգտաւէտս» (Պտմ. Հյց. Գ, էջ 241): Նախընթաց դարերուն, Հ. Չամչեանի եւ անոր հետեւողներուն հակառակ շատ գիտնականօրէն եւ հիմնապէս ցուցուց Նիկողայոս Մառիւր ուսուսերէն Сборники притчъ Вардана, Պետերբուրգ 1899, անուն երկին մէջ թէ առակախօս վարդապետը չէ Արեւելցին, այլ Մարթագին կամ աւելի սովորական մականունամբ Այգեկցին Վարդան: Մառիւր երկը մեր ազգին աւելի դիւրամատչելի ըրած է Հ. Յ. Տաշեան զայն հայերէնի թարգմանելով (Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մառիւր, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ, Վիեննա 1900, էջ ԺԱ + 193):

Այս գրութենէն ալ բաւական ձեռագիրներ կը գտնուին: Մաս մը արդէն Ն. Մառիւր վերոյիշեալ երկին մէջ յիշատակած է: Հայագէտ Ուսուցչապետին կը պարտինք նմանապէս մատենիս գրեթէ լիակատար հրատարակութիւնը: Այս ալ վերագրեալ երկին մէջ կատարուած է: Հատընտիր գաղղիերէն թարգմանութեամբ սպաքրած է առակներէս Saint Martin, Choix des Fables de Vartan, Paris 1825, էջք 94:

Գիտական տեղեկութիւններով մաս մ'ալ ի լոյս ընծայած է Հ. Ղ. Յովնանեան իւր «Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ» անուն երկին մէջ (տպ. Վիեննա 1897, էջ 229, 273—337):

Գ. Վասն անքուն Որդանց: Գործքիս հեղինակ դրուած է Վարդան Վանական (Հմմտ. Տաշ., Յուց., էջ 17 եւ 805): Սակայն բաց ի այլ եւ այլ պատճառներէ բովանդակութիւնն ու ոճը կը հաւաստեն թէ ասոր արտագրողը չէ Վարդան Վանական Արեւելցին, այլ Վարդան Այգեկցին, որ նմանապէս երբեմն երբեմն Վանական յորջօրջանքով պսակուած է¹:

Դ. Վարդանայ Վարդապետի ասացեալ աղաւթք տղայոց առ ամենասուրբ Նորորդութիւնն (Տաշեան, Յուցակ, էջ 686): Այս ալ միայն արդէն բովանդակութենէն դատելով Արեւելցի Վարդապետին գրչի արգասիք չէ:

Ծ. Թարգմանութիւններ. Ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայէլի Ասորւոյ Պատրիարքի: Վարդան երբ կոստանդին կաթողիկոսին քով ի կիլիկիա կը պանդխտէր, թարգմանած հայերէնի վերածած է Միխայէլ Ասորւոյ ժամանակագրութիւնն իրեն գլխաւորաբար թեւ եւ թիկունք ունենալով իշխի քահանան, որուն հետ սեռն բարեկամութիւն մը յօդած էր: Նա ընտիր ծանօթութիւններ կը

¹ Գրութիւնս կը գտնուի մի քանի խմբագրութեամբ. Հմմտ. Տաշ., Յուց., էջ 17, 49 եւ 805:

հաղորդէ այս մասին սոյն երկին յաւելուածին մէջ. «Արդ ի յամի ութերորդի քառասներորդի երկերեւորդի հազարերորդի թուահարուածեան անժամանակ Որդւոյն Աստուծոյ գալստեանն եւ ի Ողէ թուականութեանս Հայոց՝ Թարգմանեցաւ գիրքս այս յասորւոց ի հայս ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն կոստանդեայ եւ ի Թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ քրիստոսապսակի եւ զգուշակեցաղ Թագուհւոյն իւրոյ Զապէլի: Եւ էր պատրիարք Ասորւոց ուղղափառաց Մար Իգնատիէ Անտիոքու, որ զօրինակն շնորհեաց եւ փոխեցաւ ի ձեռն իշխիսայ սրբասնեալ քահանայի վարժելոյ ի հանձար բժշկական արհեստի, որոց վարձատու լիցի Տէր Յիսուս Քրիստոս ի շնորհս իւր... Այլ մէք իսկ տառապեալ ոգի Վարդան Վարդապետս, որ եւ ըստ մերում կարի կատարեցաք ի գիրքս այս...», էջ 612—613:

Թէեւ Վարդանի խօսքերն այսպէս պայծառ են, բայց տարակուսական երկու կէտ կայ նախ թարգմանչին¹ մասին եւ երկրորդ ի հայ փոխուելուն տարեթուին նկատմամբ:

1. Թարգմանիչը: Ինչ ինչ գրչագիրներ ժամանակագրութեանս թարգմանիչ կը ճանչնան Դաւիթ անուն Վարդապետ մը. «Զբարեացապարտ ամենայն եւ զթարգմանիչն հին եւ նոր պատմութեան գրոց՝ մանաւանդ այսմ լուսազարդ գրոց՝ զմեծապատիւ րաբունին եւ

¹ Հոս նկատի չենք առնուր իշխի քահանային կատարած մեծ մասնակցութիւնը:

զբարոզն տիեզերահռչակ եւ զամենագով սուրբ Դաւիթ յիշեցէք ի քրիստոս, (Զարբ., Պատմ. Հայ. Դպ. Ա³, էջ 737): Մինչդեռ ձեռագիրներու բազմութիւն մը ունի՝ «Պատմութիւն արարեալ Պատրիարքին Ասորոց Միխայէլի, զոր վարդան Արեւելցի փոխեալ էր յԱսորի գրոց»¹ Եւ բոլորովին ստույգ կը համարիմ որ գործքիս հայ յերկրորդ կամ յընդարձակագոյն միտս թարգմանիչը վարդան Արեւելցին է, վասն զի ասոր ապացոյց են ... վարդանայ վերոյիշեալ պայծառ խօսքերը. ք. անոր Պատմութեան եւ ժամանագրութեան՝ մանաւանդ յաւելուածին մէջ եղած չափազանց մեծ նմանութիւնը թէ նիւթի, թէ գաղափարի եւ թէ ոճի ու լեզուի մէջ. ք. վկայութիւնը բազմութիւն ձեռագիրներու¹:

2. Թարգմանութեան տարին: Ինչպէս վերոյիշեալ յառաջբերութիւնը կը ցուցնէ, գործքս թարգմանուած ըլլալու է Հայոց Ողիթ թուին, այս է 1248 ին: Այսպէս գրուած է Երուսաղէմեան 1870 ի հրատարակութեան մէջ, մինչդեռ 1871 ի հրատարակութեան մէջ եւ այլուր կ'ընթերցուինք. «Ի յամի անժամանակն Աստուծոյ ընդ ժամանակաւ լինելոյն ՌԻՄԸ (1248) թուահամարութեանս եւ ի Ողիթ թուաբերութեանս Հայոց փոխեցաւ գիրքս այս յասորոց ի Հայս (անդ յաւել., էջ 42): Հետեւաբար այս երկուքն ալ քրիստոսական թուա-

¹ Հմմտ. վերը՝ վարդանայ սուրբ թարգմանիչի եւ կրկին լուսաւորչին Հայոց բան պատմագրութեան:

կանին մէջ մինչ իրարու հետ կը միաբանին եւ հայկական թուահամարութեան մէջ կը հակասեն մին զնեւով Ողիթ. իսկ միւսն Ողիթ¹: Այնպէս կը թուի թէ աւելի հիմնուելու է Ողիթ թուին, այս է 1246 ին վրայ, վասն զի 1246 ը քսանուհինգամեակն է Կոստանդին Կաթուղիկոսի (այլ ոչ Հեթում թագաւորի) եւ այդ ատեն գործքս թարգմանուած է. «Փոխեցաւ գիրքս այս յԱսորոց ի հայս հրամանաւ տեառն Կոստանդեայ ի քսան եւ հինգ ամի հայրապետութեան իւրոյ եւ ի քսան եւ հինգ ամի թագաւորութեան Հայոց Հեթում (Հրտ. 1871 յաւել., էջ 42): Դարձեալ վասն զի 1246 ին (գուցէ կէսերը) վարդան կը մեկնի Հայաստան եւ ինչպէս ապացուցուցինք երկրորդ դեգերում մը ի Կիլիկիա կասկածական է: Հայկական թուին «Է» ի «Ե» փոփոխուելն շատ զիւրին է, նմանապէս կարելի է թերեւս ընդունիլ թէ վարդան քրիստոսական թուին մէջ շփոթած է, վասն զի ինքն ընդհանրապէս հայկականը կը գործածէ: Կամ աւելի ճիշդը՝ պիտի ըսենք թէ քրիստոսական թիւն Եւսեբիոսի հետեւելով հաշուած է:

Բայց հաւանական է նաեւ 1248 տարին նկատելով վերոյիշեալներն ու վարդանի Պատմութեան 142 ըդ էջը, ուր թաթարական շարժումը կը գրուի 1220 ին եւ Միխայէլ² թարգ-

¹ Ողիթ թուականը կը կրէ ժամանակագրութիւններու հաւաքածոյ ձեռագիր մը, հմմտ. Հ. Յ. Բոսեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի կարին, Հանդէս Ամսօրեայ 1921, էջ 176:

մանութեան յաւելուածին « քսան եւ ութ ամէ »
խօսքը՝ էջ 617. դարձեալ եթէ ընդունինք որ
Արեւելցին յաւելուածս գրած է Հայաստանի մէջ,
որ անհնարին չէ: (— Կոստանդին ոչ թէ 1220ին
ըստ Չամչեանի հմմտ. վերը՝ էջ 16 եւ 42, այլ
աւելի ուղիղը 1221ին կաթողիկոս եղած է:)

Հրատարակութիւնը: Գործքս թարգ-
մանութիւն ըլլալով միայն հրատարակութիւն-
ները յիշատակելով կը գոհանամ: Երկու ան-
գամ ի լոյս ընծայուած է յերուսղէմ 1870ին
եւ 1871ին: Յաւելուածը տպուած է առան-
ձինն Միութիւն Հաշտենից թերթին մէջ 1860,
թ. 6, 7, 8 եւ Մաղ. Աբեղայի Պատմութեան
ետեւն ի ք. Պ. էջ 55:

Երկս Վարդանի համար մեծ կարեւորութիւն
կը ստանայ աւելի յաւելուածին համար, վասն
զի իւր գրչին զուտ արդիւնքն է հմմտ. էջ
609—622¹:

Բ. Նորին Տեառն Միխայէլի Պատ-
րիարքի Ասորոյ Յաղագս Քահանայու-
թեան թէ ուստի սկսանի եւ ուր կատարի,
եւ թէ զինչ է քահանայութիւնն:

Հանգոյն Պատմութեան նմանապէս այս
ճառն իշոխ քահանան, ինչպէս կարելի է մա-
կաբերել, թարգմանած է եւ զայն Վարդան
Արեւելցին կոկած ու ճոխացուցած է ամէն տե-
սակէտէ առնելով:

¹ Բայց աստի ունի պատմական մանրապատում տե-
ղեկութիւններ, ինչպէս քիչ յառաջ գրուած յառաջը-
րութենէն կարելի է տեսնել:

Երկուքին մէջ ալ անոր դերն ի հարկէ
իշոխի հետ զուգակշիռ չէ, սակայն միւս կողմանէ
ալ չենք կրնար ըսել թէ անոր աջակցութիւնը
դոյլն է եւ աննշանակ: Իբրեւ մանաւանդ հայե-
րէն լեզուի սրբագրիչ իւր ժամանակին համար
Վանականի աշակերտին մասնակցութիւնը պա-
տուաբեր է ու գոհացուցիչ:

Արեւելցի վարդապետին աչքի զարնող
գրութիւններու համառօտ տախտակը դնելէն եւ
անոնց վրայ կարճառօտ խօսելէն վերջ, կ'արժէ
անոնց մասին մի քանի կարեւոր տեղեկութիւն
յաւելուլ:

Անոր գրած երկասիրութիւններու լե-
զուն աղճատ չէ, այլ ժամանակակից մատենա-
գիրներու հետ համեմատելով լաւ խնամուած:
Որչափ կը տեսնուի առանձին գուրգուրանքի ա-
ռարկայ ըրած է ներբողներու լեզուն: Պատմու-
թեան մէջ, մանաւանդ վերջերը (այսպէս Հու-
լաղու կամ Հալաղու խանին հետ ունեցած տե-
սակցութիւնը), ռամկախառն բառեր եւ ասու-
թիւններ սովորական խօսակցութիւններու մէջ
պահուած են¹:

Անոր ոճն ալ քանի մը սեւ կէտեր անտես
ընելով բարձր է ու պերճախօս: Դարձեալ ներ-
բողները ոճին ու իմաստին կողմանէ գերադաս
են՝ համեմատութեամբ միւս գործքերու: Ներ-
բող արտասանելու մէջ անիկա քաղցրախօս է

¹ Այս ռամկախառնութեան նկատմամբ բաւական
խօսած է Հ. Ղ. Յովհաննան, հմմտ. Հետազոտութիւնք
Նախնեաց ռամկորէնի վրայ էջ 253:

եւ ուշագրաւ գաղափարներով օծուն: Մեր ճարտասաններու երամին մէջ նա Եղիշէի, Ներսէս Լամբրոնացւոյ եւ ուրիշ մի. քանի կարկառուն դէմքերու հետ կրնար յերեւան գալ իբրեւ վարպետ մը քաջ, որուն շաւիղներուն հետեւելու էր ուսանողութիւնը: Միայն ցաւալին այն է որ անոնց ամէնուն վայելման դեռ արժանացած չենք, վասն զի դեռ ամէնը չեն հրատարակուած եւ ձեռագիրներն ալ անյայտ կը մնան:

Անիկա իւր բոլոր գրութիւններու մէջ կը ցուցնէ մեծ հմտութիւն: Ծանօթ է հայազգի բոլոր պատմագիրներու: Ս. Գրոց մեկնութիւններու մէջ անճրկած չի կենար, այլ տեղեակ է հոս ալ նշանաւոր մեկնաբաններու եւ իւր գրութիւնները կը հիւսէ Սթանասի, Եփրեմի, Ոսկերեանի, Կիւրեղներու, Գրիգորներու եւ ուրիշ շատ մը հոյակապ հեղինակներու արտադրածներով: Օտարազգի անձինքներու գրութիւններէն օգտուած է՝ ընդհանրապէս անոնց թարգմանութիւնները աչքի առջեւ ունենալով: Սակայն անհաւանական չէ թէ այլահնչուն բարբառներու գիտութիւնն ալ ժառանգած էր: Չամչեանի կարծիքին համեմատ անիկա ծանօթ էր պարսկերէնի, երբայեցերէնի, բայց մանաւանդ յունարէնի եւ ասորերէնի (Պտմ. Հյց. Գ, էջ 240):

Անոր հմտութիւնը միայն գրաւորին վրայ չի տարածուիր, այլ ժողովրդեան ու աշակերտներու խաւերուն մէջ դեգերելով շատ մը աւանդութիւններ հաւաքած է եւ զանոնք օգ-

տակարապէս գործածած: Աշխարհագրական նիւթերու մէջ ունեցած հմտութիւնն ալ կարելի չէ անտեսելով անցնիլ, անոնց մէջ ալ ընդարձակ է սահմանը:

Անձի մը մեծութիւնը կը տեսնուի իւր կենցաղավարութենէն եւ արտադրած արգասիքներէն եւ երբ յետսահայեաց ակնարկ մը արձակուի վարդանի կենաքին ու երկերուն վրայ, այն ատեն անոնք իբրեւ ջինջ հայրի մը կը պատկերացնեն անոր գնահատելի արժանիքը: Արդէն դարերը համոզուած են անոր մեծութեան վրայ եւ անոր անունը հռչակած են «Մեծ» յորջորջումով:

Թէեւ «Լուր արեղայ» մըն էր, ինչպէս ինչինքը կոչել սովոր է (հմտ. Պտմ., էջ 158), սակայն իւր վրան կը կենդրոնացնէր Կոստանդին կաթուղիկոսին երկրորդ Եսը եւ զայն կ'արդարացնէր հոյակապ պտուղներ յառաջ բերելով: Բայց իւր ամէնէն մեծ արժանիքը կը կայանայ անուանի եւ բազմութիւ աշակերտներու եւ երկերու մէջ, որոնք ինչպէս մինչեւ ցայսօր՝ այսպէս եւ ասկէ վերջ պիտի հանդիսանան անոր «Մեծ» անուան մշտաբարբառ քարոզներ:

Գ.

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

1.

Կենսագրական տեղեկություններ:

Ժամանակի փոքր տարբերություններով Գետիկ վանքին մեջ նշանաւոր հանդիսացած են համա- նուն երկու մատենագիրներ՝ Գետիկցին¹ եւ Գանձակեցին Կիրակոս²: Վերջինս պիտի ար- ժանանայ այժմ մեր ուշադրութեան, վասն զի զարգացած է Յովհաննէս Վանականի դպրո- ցին մէջ:

Կիրակոսի «Գանձակեցի» յորջորջումն անոր հայրենիքը կը ցուցնէ Գանձակ, ինչպէս ինքն ան- ձամբ ալ կը վկայէ (էջ 66), երբ յիշելով

¹ Հեղինակ Յայամուռուրաց:

² Կիրակոսի եւ անոր գրական արդիւնքներուն վրայ խօսած են Հ. Չամչեան, Պոմ. Հյո. Ա. էջ 16, Գ. 210, 233, 236-237, 271: Հ. Արշան, Հայագատում Ա, էջ 263: Հ. Զարբանէճեան, Հսյկ. Հին Դպր. Պոմ. Ա, էջ 747: Դարձեալ իւր մասին գրուած է իւր պատմագրութեան հրատարակութեանց ու թարմանութիւններու յառաջա- բաններու մէջ: Ասոնց անունները, մատենագրիս ղուրխ գործոցին վրայ խօսուած ատեն պիտի յիշատակուին:

Գաւիթ՝ Ալաւկայ որդին, Յովհ. Սարկաւազ վար- դապետն եւ Գրիգոր՝ Թոքակերի որդին կը գրէ. «Սոքա երեքին յաշխարհէն Գանձակայ էին, ուստի եւ ես»: Իր հայրենիքը կ'անուանէ. «Երեք եւ պատուական քաղաքն Գանձակ» (էջ 124): Համարիւններուն մասին յիշատակութիւն ինձի անծանօթ կը մնայ:

Ծնունդը պէտք է դնել 1200—1210 ի միջոցները: Առ այս կռուան ունինք իւր մէկ խոստովանութիւնը: Պատմելով Ռաբան Ասորոյ միջնորդութիւնը Թաթարներու խանին քով քրիստոնէից համար՝ կը գրէ. «Եւ յորժամ՝ եղև այս գծագրութիւն, որ յայսմ վայրի ի ՈՂ (1241/42) թուականին Հայոց եւ ի ժամանակի կենաց մերոց ամս քառասուն պակաս կամ աւելի» (Կիր., էջ 152): Հ. Արշան (Հայապատում էջ 216) այս վկայութեան վրայ յեցած կ'ուզէ աւելի 1203 տարին գիտնալ անոր ծննդեան թուականը:

Ծնողական յարկէն կանուխ կը մեկնի Կիրակոս եւ կը մեկուսանայ Գետիկ մենաստանը, որուն կառավարչական ղեկն այս ատենները կը վարէր Մխիթար Գօշի ձեռնասուն աշակերտ- ներէն մին՝ Մարտիրոս վարդապետը: Այստեղ անիկա աշակերտներու բազմութեան մը հետ կ'ուսանի ու կը սնանի. «Եւ բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչականուն տեղւոյն եւ բազմաց եղև տեղի սննդեան եւ ուսման, որ եւ մեք իսկ սնեալ եւ ուսեալ եղաք ի նոյն վանսն» (էջ 114):

Սակայն Կիրակոս իւր ուսումնական զարգացումը կը պարտի Մխիթար Գօշի ուրիշ մէկ աշակերտին՝ Յովհ, Վանականի. ինչպէս ինքնին կը գրէ. «Բազում ժամանակս կացաք առ նմա ի վարժս կրթութեան ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ յանապատի անդ, զոր ստացաւ իւր բնակութիւն եւ աղբիւրաբար արբուցանէր ամենեցուն զբան վարդապետական» (էջ 143):

Թաթարական ասպատակութիւններու ժամանակաշրջանին զինքը կը տեսնենք Տաւուշի մէջ իւր վարպետին հովանւոյն ներքեւ (հմտ. վերը): Երբ Վանական գերի ինկաւ Նետողաց ձեռքն իրեն հետ էր նաեւ Գանձակեցին: Որովհետեւ Կիրակոս հմուտ էր թաթար կամ տաճիկ լեզուին առանձինն ուշադրութեան կ'արժանանայ թաթար խմբապետին առջեւ, որ զինքը կ'որոշէ «ի պէտս դպրութեան գրել թուղթ եւ ընթեռնուլ»: Ամբողջ օրը համանման աշխատութիւններով կը պարտասի, միայն երբ խաւարն իւր քողը կը տարածէ երկրիս վրայ՝ թոյլտուութիւն կը ստանայ հանգիստ վայել իւր վարպետին քով, որ զինքը կը սփոփէ ու ազատութեան յոյսերով կը պարարէ: Ամիսներ կը սահին գերութեան եւ տառապանքի մէջ: Թէեւ քրիստոնեայ բնակչութիւնը կը փորձէ խորանշատի հիմնադրին հետ զինքն ալ փրկանաւորել, սակայն թաթար խմբապետը չի զիջանիր՝ առարկելով թէ «Սա ի պէտք են մեզ թուղթ գրելոյ եւ ընթերցման, թէպէտ բազում գինս տայք ոչ տամք զսա»: Վարդապետն ու աշակերտն ար-

տասուածոր աչքերով իրարմէ հրաժեշտ կ'առնուն: Հակառակ ամենազգի գեղեցիկ խոստումներուն՝ Կիրակոս վայրագ գումարտակին մէջ ապրիլ չ'ուզեր եւ նոյն գիշերն արդէն «գաղտագնաց», անկէ կը փախչի ու կ'ապաստանի Գետիկ ուխտը, զոր աւերակ վիճակի մէջ կը գտնէ (էջ 129 — 135): Այս ժամանակէն վերջ Գանձակեցին Գետիկ վանքին մէջ կ'անցնէ ընդհանրապէս իւր օրերը եւ այս է պատճառը, որ նա մօտէն ծանօթ է այս մենաստանին պատմութեան շինութեան, զարգացման եւ անոր առաջնորդներու յաջորդութեան ու գործունէութեան: Ասկէ առեալ իւր պատմութեան խորագրին մէջ ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ ներմուծուած է. «Արարեալ Կիրակոս ընտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտէն Գետիկայ»¹:

Հաւանական է թէ Կիրակոս այս մենաստանին մէջ քահանայական աստիճանին բարձրացած է: Հ. Ալիշան կը համարի թէ անիկա առաջնորդ կամ տեսուչ կարգուած է վանքի մը կամ եկեղեցւոյ մը (Յուլըն, էջ Գ): Այս կարծիքին կը միտի Մեծ. Հայրը հիմնուած վարդան Արեւելցոյ վրայ, որ իւր ընկերակիցը «Բարունեաց պետ» կը յորջորջէ (տես քիչ վերջ) եւ դարձեալ այն պարագայէն, որ Կիրակոս իւր մասին կը հաւատտէ թէ «սաստիւ եւ բանադրանօք... գրեցաք» (էջ 194):

¹ Տաշեան, Ցուցակ, էջ 408: Դիւլորիէ զինքը կը կոչէ Գետիկեցի (Doe, I, p. 411) եւ այսպէս կը նոյնացնէ զինքը միւս Կիրակոսին հետ:

Հոգւոյն Սրբոյ «Եւ յՈրդւոյ» բխման հարցով հետաքրքրուած է նաեւ Կիրակոս: Իւր պատմագրութեան մէջ այս մասին կը գրէ. «Այսպիսի խոստովանութիւնս ընդունելի է յեկեղեցիս Հայաստանեայցս եւ յոգիս Կիւրակոսի եւ համարձակ արժան է քարոզել զՀոգի ի Հօրէ ելեալ եւ յՈրդւոյ երեւեալ» (էջ 189):

Դաւիթ Մոլորեցուցչին դէմ, ինչպէս քիչ յառաջ դրուած խօսքերէն կ'իմացուի, խիստ դիրք բռնած է:

Յովհ. Վանականի հանդէպ իբրեւ երախտապարտ աշակերտ մը անիկա անկեղծ սէր մը եւ յարգանք մը տածած է: Երբ 1251ին խորանաշատի հիմնադիրը կը վախճանի, անիկա իւր սէրն ու գնահատութիւնը վերջին անգամ հրապարակաւ կը յայտնէ զինքը գովելով ու դրուատելով (Պտմ., էջ 198—200):

Ինչպէս վարպետին, նմանապէս աշակերտակիցներուն նկատմամբ Կիրակոսի սիրտը սիրով ու մեծարանքով զեղուն էր: Անոնց մէջէն իւր սրտին կենդրոնը բռնած էր Վարդան Արեւելցին, որ փոխադարձաբար կը սիրէր ու կը յարգէր իւր համհերակը: Կիրակոս ու Վարդան են Յովնաթան ու Դաւիթ: Իրարու հետ սեռն զօդով միացած են, յաճախ կը խօսակցին¹ եւ իրենց սրտին բաղձանքներուն յագուրդ տալու կը նկրտին:

¹ «Վանս սորա (Յովհ. Գառնեցւոյ) բազում ինչ պատմէին, բայց առաւել սուրբ հարազատն մեր եւ սքանչելին Վարդան. վարդապետն, ... նա ի մտիւթարութիւն մեզ պատմեաց ինչ ի վարուց նորա մասնաւորն. Կիր., էջ 201»

Կիրակոսի ցանկալի էր ունենալ Երգ Երգոցի մեկնութիւն մը եւ զայն իւր «հարազատ» ընկերէն կը խնդրէ: Վարդան յօժարակամ կը ստանձէ այդ առաջարկը եւ կը յօրինէ Երգ Երգոցի գեղեցիկ մեկնութիւնը (1265): Այս տեղ կը զետեղեմ Մեկնութեանս յառաջաբանը, որ ընտիր թարգման է վերջնոյս հոգւոյն:

«Վանս է արքայութիւնն Աստուծոյ՝ գանձի ծածկելոյ յագարակի, ասէ տէրն գանձուն եւ արքայութեանն, զոր գտանէ խնդրողն եւ տալով զոր ունի եւ գնէ զագարակն, զոր ասելի է եւ ընդ այլ ինչ զամենայն առակաւոր իմաստս, որ յամենայն աստուածաշունչ գիրս՝ որ է տէրունի, յորմէ ցանկացողն գնէ զիւրն՝ տալով զբոլոր գոյսն, որ է հաւատն զի այն է մերն ամենայն: Յորոց եւ դու նանաչիս տէրունական¹ իր եւ անուն, հարազատ եղբայր մեր Կիւրակոս, ըսքունեաց պետ եւ քաղցուայնի կիրք մեր եւ մեծ մասն յուսոյն ի սուրբ եկեղեցի: Որ եւ քում՝ ըղծիցն կցորդել հրամայեցեր ի բան եւ ի գիր շատս՝ զհաւատն Տեառն տալով, շնորհօք նորա կարել մեզ զմնացեալն յերգոց Երգոյն ի Գրիգորէ Կիւսացւոյ, որ մեծն է աղբիւր եկեղեցւոյ ընդ առաջնորդութեամբ Որդիներեայ, համառօտել եւ զԳրիգորին ի սկզբանէ, որ ի վեր գտանի քան զկար մեր յոյժ. Աստուծոյ միայն կարելի եւ քումի աղօթից եւ յուսոյ, որ ի փշոյ եւ յապառաժ

¹ Կանկարիէ Κυριακός անուան ստուգաբանութիւնն այն է «տէրունական»:

անապատէ, ի ծերունոյ¹ եւ յանապատ մտաց խնդրես պտուղ, ի ձեռն ոչ սակաւ վաստակոց, զոր առաք յանձն, ի մեծն յոյս վստահութեամբ, չարչարիլ մարմնով եւ արգարանալ հոգեով, ի քեզ տալ զգիր պարտուցն մեր, կրել միշտ առաջի Աստուծոյ, եւ ջնջել անսպիապէս: Եւ դու նմանեալ տանուտեառն, ճոխացիս աշակերտութեամբ արքայութեան հանելով ի գանձէն հին ճաշակ որ քաղցրագոյնն է, ո՞ գիտէ եւ նոր ինչ :

Իսկ դու մշակդ մորեկեաց եւ աղտաղտ անբուսաբեր վայրաց, անոյշ մեզ ճաշակ յարածամ եւ յոյս յԱստուած, վարդապետդ Կիրակոս, որ հարկեցուցիչ հրամանաւ եւ գութին մահու քեզ ասել զմերն մերձակայ², մուծեր զմեզ ի տուն գինոյ եւ իւղոյ, խնձորոյ եւ նռնենեաց գրախտի, շղթայից արժանաւոր ոտիւք հայել, լսել եւ խօսել, հոտոտել եւ շօշափել զկեանս եւ զանմահութիւն, զգայարանօք բիր քանքարոյ պարտականօք ի րաքանչիւր մասամբ, որ անախորժեւ լեացն էին արժանաւորք քան զիմանալ եւ զասել մեծ էր ինձ եւ սոսկալի: Սակայն ընդոստեսաք եւ առաք յոյս մեծագոյն, եթէ եւ արդ

¹ Ինչպէս այլուր շեշտած ենք, Ա արդան մեկնութիւնս գրած է Հայոց ՉԺԳԻ Թուին եւ այն ատեն իրօք իւր գլուխը ճերմակ ալիքներով զարդարուած էր:

² Խօսքերէս կը տեսնուի թէ Կիրակոս իւր ընկերը յորդորած է մեկնութեանս ձեռնամուխ ըլլալ եւ այն շուտով, վասն զի երկուքն ալ արդէն գերեզմանին են մերձեցած նկատելով իրենց ալեւոր հասակը:

եւս եկն Տէրն եւ կոչէ, եւ ոչ զարժանաւոր քրայլ զմեղաւորս զիս, ոչ յապաշաւ միայն յանցեալ կենացն, այլ յանբաւ եւ յանճառ ուրախութիւն հարսանեաց, զի զարմացուցէ զերկինս եւ զերկիր, զոր սովոր է միշտ առնել, որք եւ գտանին ի գիրս յայս, Ռահար եւ Բարեւ եւ Եթովիա, ի բաց եղեալ բնաւին զառաջին կերպարանն եւ աստուածազգեսաց եղեալ, զոր եւ դու միշտ աղօթեսցես զայս լինել ի կարող եւ ի կամեցող Տեառնէն: Եւ մեք քեզ շնորհունելով շատ գոհութեամբ ձեռնարկեցաք ի յիշմաբաղձանաց հարցմանն քո, զձեռն յուսոյն ի Քրիստոս տալով մտաք յանհուն խորս եւ ելաք եթէ բերաք ի վեր ինչ քեզ ցանկալի իրս, որ գտանին յայսպիսի ծովուս, չունիմ ինչ ասել, Տէր գիտէ տուողն որում երկրպագեսցես յառնուն ինչ եւ զսխալանսն ինձ համարեալ ուղղեսցես, օժանդակդ ինձ յամենայնի: Սակայն զհնազանդութիւնս հատուցես զցայգ եւ զցերեկ յանմոռաց յաղաւթս եւ զգա նուէր տացես Սինի մօրն վերնոյ, ի գաւիթս նորա ընկենլով իբրեւ զօստ մի ձիթինեաց: Ո՞ գիտէ թէ մանկուիք նորա ի մտանելն առցեն եւ ցուցցեն նմա ի խնդութիւնս ինքեանց եւ ի քաւութիւն մեզ բացերես զնա եւ բերկրեալ տեսանելով յորդիս իւր միակցելով զմեզ ի շնորհս փեսային իւրոյ Յիսուսի եւ Հօրն գթածի եւ Հոգւոյն սրբոյ ողորմածին, որում ամենայն խնդութիւն եւ ցնծութիւն եւ սէր ի սուրբս իւր եւ յարաւածս եւ քեզ եւ ի մեր երախտաւորս . . .

ամէն: Հմմտ. Հայապատում Բ, էջ 535—537: Իսկ Գանձեկիցին իւր սէրն եւ մեծարանքը հանդէպ վարդանայ կ'արտայայտէ իւր պատմագրութեան մէջ: Անիկա մանրամասն կը պատմէ անոր արգասայից գործունէութիւնը (Պտմ., էջ 162—174) եւ զենքը կը կոչէ. «Հանճարեղ եւ իմաստուն» (էջ 162), «Հարազատն մեր եւ սքանչելի վարդապետն վարդան» (էջ 201):

Ինչպէս վարդան նմանապէս Կիրակոս առիթը ունեցած է տեսնելու Հայոց պսակագիրը՝ Հեթում (1224—1268): Բաթում զանին այցելուածնէ վերջ (1255) Հայոց թագաւորը կ'իջեւանի վարդենիս գիւղը ֆիւրտ իշխանին տունը, ուր ձգած էր «զաղն եւ զկարասի»: Այնտեղ էր ուրիշներու հետ նաեւ Կիրակոս, որ լսած է թագաւորին խօսքերը «Բաղում իրս զարմանալիս եւ անծանօթս պատմէր մեզ զբարբարոս ազգաց, զոր տեսեալ էր եւ լուեալ» (Կիր., էջ 216): Գարձեալ՝ «Բաղում եւ այլ ինչ պատմէր թագաւորն իմաստասէր ի խժական ազգացն, զոր թողաք մէք, զի մի յաւելորդ համարեսցի» (Կիր., 217):

Գանձակեցին վայլած է նաեւ տեսակցութիւնը Հասան Պոօչեանի, որ իրեն պատմած է Բաղտատի աւերումը. «Եւ զայս ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Պոօչն անուանէին, որդին վասակայ բարեպաշտի, որ ականատես էր եւ ականջալուր իրացս» (Կիր., էջ 224):

Այսպէս անիկա եկեղեցական ու աշխարհական հոյակապ անձնաւորութիւններու հետ յարաբերութեան մէջ ապրած է:

Ըստ Մաղաբիա Աբեղայի 1271ին միեւնոյն տարին կը վախճանին երկու հարազատ ամուսններ՝ վարդան Արեւելցի եւ Կիրակոս Գանձակեցի. «Ի թուական Հայոց 21 փոխեցան ի Քրիստոս փառաւոր վարդապետքն Հայոց վարդան եւ Կիրակոս¹»: Հ. Չամչեան Գանձակեցի պատմագրին ցուրտ շերիմը կը փնտռէ Գետիկ վանքին մէջ²:

Ստիպուած ենք Մաղաբիայի հարեւանցի խօսքերով բաւականանալ՝ չունենալով ուրիշ վկայ մը այս մասին: Բայց այնպէս կը թուի վարդանայ մի քանի ականակութիւններէն թէ՛ իւր Հարազատն աւելի կանուխ մեռած է քան 1271 թուականը³: Գարձեալ նկատի կրնայ առնուիլ այն պարագան, որ Գանձակեցին յանկարծ իւր պատմութեան թելը կը կտրէ: Այս մասին յետոյ (էջ 106):

«Իբրեւ մշակ մօրենեաց եւ աղտաղտ անբուսաբեր վայրաց» չէ ունեցած այն գործնական ասպարէզը Կիրակոս, զոր ունեցած է իւր սննդակիցը վարդան: Բայց հեռուէն հետապնդած է սուր աչքերով աշխարհիս մէջ կատարուած անցուդարձը եւ գրի առած է զայն անմահացը նեղու համար իւր անունը (Տմ. աստ, էջ 103):

¹ Պտմ. Նետողաց, Պետերբուրգ 1870, էջ 52:

² Չամչ., Պտմ. Հյոց. Գ. էջ 271:

³ Հմմտ. Երգ Երգոցի ձօնը:

2.

Պատմագրութիւն:

Կիրակոս Գանձակեցին չէ ունեցած գրական այն ընդարձակ գործունէութիւնը, զոր իւր վարդապետը՝ Յովհ. Վանական եւ իւր աշակերտակիցը՝ Վարդան Արեւելցին մշակեցին: 2 յիշելով այն թղթակցութիւնները¹, զորոնք այլ եւ այլ առիթներու մէջ զանազան անձնաւորութիւններու ուղղած է, իւր գրաւոր միակ աշխատութիւնը կը կազմէ Հայոց պատմութիւնը, որուն երկար տարիներ կը նուիրէ:

Այն դարը, որուն մէջ Կիրակոս կ'ապրէր, պատմական դարաշրջան մըն էր, Արեւելք տեղի կ'ունենային անօրինակ դէպքեր, թաթարական ասպատակութիւնները սկիզբ առած էին, տէրութիւններ ածիւնի վրայ կը նստէին...: Իրողութիւններ, որոնք չէին կրնար մոռացութեան մատնուիլ: Իրողութիւններ, որոնք պատմութեան համար առատ նիւթ կը մատակարարէին:

Այս դէպքերուն ականատես՝ իրեն բարոյական պարտք մը համարած է Կիրակոս ապագայ սերնդեան զանոնք աւանդելը: Թէեւ իրեն ծանօթ եղած է թէ՛ այս մասին Յովհ. Վանական եւ Վարդան գրած են պատմական աշխատութիւններ, բայց համոզուած է թէ՛ տեղի ունեցած է իւր տեսածն ու լսածն աւանդել. «Կարծեմ թէ յորովք եւս զնոյս պատմեցեն, ամենեքեան նուազեալ գտանին յարժանաւորութենէն, զի յաճախեն քան զպատմութեանս չարիքս, որ եկին կալան զաշխարհս ամենայն... զոր աչօք մերովք տեսաք» (էջ 121)...

Իսկ մերս ձեռնարկութիւն մի ումեք յանդերձնութիւն համարեսցի, այլ առաւել բարեացն նախանձոյ գործ... (էջ 4):

Միաժամանակ ուղած է անիկա իւր անուան անմահացուցիչ յուշարձան մը կանգնել գրքովս. «զի լիցի սա մեզ արձան գերեզմանի, ոչ ըստ նմանութեան արիստողմեան քարին, այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի սմա անուն Կիրակոսի» (էջ 5):

Գանձակեցի պատմարանն իւր պատմագրութեան նիւթ ընտրած է յատկապէս թաթարներու արշաւանքներու պատմութիւնը: Բայց պատշաճ համարած է նախապատրաստողական մաս մը զետեղել իբրեւ հիմ իւր շէնքին: Ասոր մէջ՝ սկսած Ս. Գրիգորի քարոզութենէն կը հանդիմանէ մեզի Հայաստանի լուսաւորչին եւ նորագործ թագաւորին եւ անոնց յաջորդներու գործունէութիւնը: Այս մասը նա կը նկատէ իբր «նախաշաւիղ» (էջ 121): Անկէ վերջ իբրեւ յաւելում կամ Բ. հատածին նախադուռն Աղուաններու Հովուապետներու ցուցակը կը դնէ: Բուն

¹ Հմմտ. իւր Պատմութիւնը, էջ 184: Վարդան երգչերգոցի մեկնութեան ընծայականին մէջ կը գրէ թէ իւր ընկերակիցն իրեն հրամայած է «Ի գիրս շատ», որ Սողոմոնի այս խորհրդաւոր գրքին մեկնութիւնը յօրինէ: Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1922, էջ 92:

պատմագրութիւնը կը սկսի 121 էջով. «Թէ որպէս եւ թաթարն ապականել աշխարհս ամենայն: Ամենայն բանք պատմութեանս մերոյ եւ նախաշաւիղ՝ որ մինչեւ ցայսօր՝ էր վասն ազգիս պսորիկ, զոր շնորհօքն՝ Բրիստոսի հանգերձեալ եմք ճառել»¹: Ապա կամաց կամաց կը թեւակոխէ ժամանակակից պատմութեան սեամբը. «այլ մեք բռնն հարցուք զիրէս զոր սկսաք եւ ցուցաք. Նախ զանուանս աթոռակալացն Ս. Գրիգորի եւ (ապա) ի նմանէ սկսեալ մինչեւ առ մեզ, յորում են թուականք մեր 2ԹԴ, սուղ ինչ համառօտիւք¹»:

Պատմագրութիւնս լաւագոյն ձեռագիրներու մէջ կը կրէ հետեւեալ խորագիրը. Համնոտ պատմութիւնք ժամանակաց ի Սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ ի յետին աւուրս տուեցեալ, արարեալ Կիւրակոսի ընտրեալ Վարդապետի ի մեծահոգի ուխտէն Գետկայ»:

Կարեւոր խնդիր մըն է թէ ե՞րբ առաջին անգամ ձեռնարկեց Կիրակոս պատմագրութեանս եւ քանի՞ տարիէն զայն աւարտեց: Այն ստոյգ է թէ Հոգեգալստեան տօնին սկսած է, բայց տարին կը մնայ տարակուսական: Կ'երեւայ թէ 1240/41 ի մէջերը գրիչը ձեռքն առած է, վասն զի Յովհ. Օձնեցւոյ յօրինած շարականի մը նկատմամբ գրելով՝ կրսէ. «Մինչեւ ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս Հայոց սկսեալ ի ԺԶԵ (706) թուականէն մինչեւ ի ՈՂ (1241) որ այժմ՝

¹ Մեր Թ. 124 Ձեռագրին համեմատ:

մեր աւուրս է» (էջ 39): Դարձեալ այլուր կը տողէ. «Յորժամ եղև այս գծագրութիւն, որ յայսմ՝ վայրի ի ՈՂ թուականին Հայոց (էջ 151/52): Հետեւաբար Հ. Ալիշանին¹ հետ 1240 տարին կարելի է դնել առաջին տարին: Այդ թուականին Հոգեգալստեան տօնը կ'իյնար Մայիս 19 ին:

Քսանուհինգ երկար տարիներու մէջ զայն կը գրէ, վասն զի 1265 ին Ապաղայ խանին գահակալութեան եւ անոր Շիրար գետին առջեւ Բերքայի դէմ տուած պատերազմին պատմութեամբը՝ կը գոցէ ընդարձակած աւալ թատերարեմին վայրագոյրը՝ այլ եւս չբանալու համար: Կը քաշէ նա վարագոյրը եւ զմեզ տարակոյսներու մէջ կը խորասուզէ: Յանկարծակի կը կտրի իւր թելը, վասն զի կիսկատար կը մնայ Ապաղայի ու Բերքայի կռուոյն հետեւութիւնը եւ վերջաբան մը կը պակսի, որ յառաջաբանը նկատելով պատշաճաւոր կ'երեւայ: Ապա ուրեմն պակասաւոր հասած է Գանձակեցւոյ ձեռքերուն արգիւնքը: Իմ պատասխանս ի նպատ ամբողջութեան է: Կիրակոս իւր վերջակէտն դրած է հօն, ուր կ'աւարտի այժմ իւր պատմութիւնը: Այս ձեւին մէջ տեսած է զայն Վարդան 1265 ին. «Ի ՈԶԵ (1236) թուականէն. Հայոց մինչեւ ի 2ԹԴ (1265), յորում եմքս, զոր ինչ արարին ազգն՝ Նետողաց ... գրեալ են մանրամասնաբար փառաւորեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն եւ հարաղատն մեր Կիրակոս վարդապետն հօրն համանման, զոր մեք ոչ

համարձակեցաք երեքնել կամ բազմաբանել... պատկառելով ի գրողացն պատուոյ, (էջ 167/47):

Այսպէս կը խորհի Պատկանեան այս մասին (Հմմտ. Թուս. Թարգմանութեան մէջ, էջ IV):
 «Անոր պատմութիւնն անսպասելի կերպով 1256 տարւոյ դէպքով՝ առանց աւարտելու Ապաղայ խանի եւ Բերքայի կռուին սկսուած պատմութիւնը եւ առանց տեղեկացնելու ընթերցողը գործին աւարտման մասին կը կտրի: Արեւի է ենթադրել թէ անոր աշխատութիւնն ամբողջապէս չէ հասած մեզի կամ թէ աւելի հաւանօրէն մահը եւ կամ ուրիշ պատահար մը թոյլ չտուին իրեն վերջացնել սկսած աշխատութիւնը: Վերջին դէպքին պէտք է անոր կեանքին օրերը փոքր ինչ կրճատել, այսինքն թէ 1271 էն աւելի կանուխ մեռած է»:

Պատմութեան յօրինուածութեան համար Գանձակեցին օգտուած է գրաւոր եւ անգիր աւանդութիւններէ: Նա քաջ ծանօթ եղած է հայ պատմագիրներու եւ անոնց ցուցակն ալ իւր գրքին մէջ ներկայացուցած է: Վերջին ժամանակներու համար իրեն առատ նիւթ ընծայած են իւր փորձառութիւնն եւ իւր կենցաղակից անձնաւորութիւնները:

Վիրակոս իւր մատենին մէջ գործածած է պարզ ոճ մը. «Առհասարակ պարզ, բայց անկանոնաւոր եւ երբեմն նոյն իսկ գուհիկ (Գիւլբրիէ, Doc. 114 Հմմտ. քիչ վերջ): Նոյն դատաստանը է՝ ընէնաեւ Պատկանեան (անդ, էջ V)». «Վիրակո-

սի ոճը շատ պարզ է եւ դիւրահասկնալի, չունի այն հուետորական թռիչքը, որ ժամանակակիցներու քով այնպէս բարձր կը գնահատուէր», Է. Արիշան ալ կը գրէ (էջ Է). «Ոչ նրբութիւն եւ ազդուութիւն է շարաքանութեան եւ ոչ իմաստից վսեմութիւն կամ գեղեցկութիւն կամ յանկարծական ինչ սլացք եւ գեղեցիկ առածք»:
 «Թէպէտ ունել ունի եւ անպաճոյճ հարթութիւն եւ պարզութիւն պատմածոյն զիւր յարգ յստակութեամբ եւ անկնճիւն բացայայտութեամբ, միանգամայն եւ հեռի գոյով ի հետեւութենէ յետնոցն»:

Ի՞նչ արժէք ունի Գանձակեցւոյն պատմութիւնը:

Անիկա լաւ ըմբռնած է թէ քաղաքական անցքերու պատմութեան վերահասու ըլլալը զիւրին չէ, «բայց թէ բազում աշխատութեամբ եւ երկար ջանիւ», թէ հարկ է՝ «հիծիլ եւ մաշիլ տաժանամբ եւ յոյժ վաստակօք» դուրս կորզելու համար անցուդարձերու բուն սկզբնապատճառները, թէ ճշմարտապատում պատմագիր ըլլալու համար պէտք է՝ «բարունաբար կենօք եւ ոչ վարկպարազի անցանել ընդ պատմութիւնս ժամանակաց ներքնոց եւ արտաքնոց... սրբապէս մտօք եւ անաչառութեամբ» (էջ 1):

Պատմաբանէ մը պահանջուած այս սկզբնութիւններուն գիտակից՝ անիկա ջանացած է իւր կողմանէ անոնց հետեւիլ իւր երկին մէջ: Ասոր հասնելու համար աչքի առջեւ ունեցած է նախընթաց դարերու պատմագրութիւններէն եւ

ասոնցմէ իւր մօքին դատողութեան համեմատ ընտրած է ճշմարիտն ու ուղիղը: Գարձեալ հոգ տարած է շահագործել իւր ժամանակակիցներուն վկայութիւնները¹:

Մեծ է պատմութեանս արժէքը մանաւանդ վերջին դարերուն համար, անոնց պատմութիւնը բռնած է ընդարձակ եւ ասով կը հանդիսանայ թաթարական արշաւանքներու, ժամանակակից հայկական եւ վրական իշխանութիւններու ընտիր աղբիւր մը: Դոյզն գնահատութեան արժանի չեն նաեւ ԺԲ—ԺԳ դարերու մտաւորական դասին նկատմամբ հաղորդած ընտիր ու մանրապատում տեղեկութիւնները: 2-է կարելի նաեւ ուրանալ թէ՛ հայկական եկեղեցական պատմութեան համար ալ անոր մէջ մեծամեծ գանձեր պահուած են:

Իբրեւ թերութիւն պատմագրութեանս պէտք է յիշել պակասութիւն «կարգաբան ոճի» (Ջարբ., Պոմ. Դպ., 747), դիւրահաւան միտք, որով անհետեւ պատահարներու հաւատք կ'ընծայէ եւ կ'օձտէ այն շաւղէն, զոր իւր առջեւը յառաջաբանին մէջ գծէ, (էջ 1): Ասոնց վրայ աւելցնելու է լեզուն, որուն վրայ արդէն խօսք բացուեցաւ:

Ձեռագիրներ. Է. Ալեշան իւր հրատարակութեան համար ունեցած է ձեռքին տակ երեք ձեռագիր «նօտրագիրք ԺԷ. դարու. բազմասխալք եւ թերաբանք եւ ոչ մին ի նոցանէ հին կամ զգաստ գրչութիւն» (էջ Ը): Նոյնպէս

¹ Հմմտ. էջ 185, 200, 217, 224:

Նորագոյն գրչութիւն մը եղած է այն ձեռագիրն, որուն վրայէն լոյս տեսած է Ո. Յովհաննիսեանի հրատարակութիւնը: Այս ձեռագիրը շատ նման եղած է Մ. Էմինի օրինակին: Գիւլբրիէ կը յիշէ օրինակ մը, որ սեփականութիւն եղած է Յովհ. Չամուրճեանի: Ասկէ ծագած ըլլալու է մեր Թ. Յ28 ձեռագիրը: Բացի վերոյիշեալէն մեր Մատենադարանին մէջ կան ուրիշ երկու ձեռագիրներ, մին Թ. 124 գրուած 1603ին Գրիգոր Կամախեցւոյ ձեռքով եւ միւսը Թ. 574, օրինակուած 1601ին՝ շատ հին սկզբնագրէ մը: Արարկոսի պատմութեան ճշգրիտ հրատարակման համար շատ կարեւոր են այս երկու ձեռագիրները, մանաւանդ վերջինը: Ասիկա առանձինն ուշագրութեան արժանի է եւ ունի ինչ ինչ կէտերու մէջ կարեւոր խոտորումներ եւ այն նոյն իսկ գլխակարգութեան մէջ: Այսպէս Կոստանդին Կաթուղիկոսի կանոնական հրամաններու եւ կոնդակին մասը, որ տպագրին մէջ ԼԹ—ԽԱ գլուխները կը կազմեն, հոս զետեղուած են Գանձակեցւոյն պատմութեան սկիզբը (Թուղթ 27ա—35բ):

Գեռ կը յիշուին ուրիշ ձեռագիրներ՝ ինչպէս Կար. Յուցակին մէջ, Թ. 1661, 1662 (1720էն), 1663, 1664:

Հրատարակութիւնք. Հայերէն բնագիրն առաջին անգամ տպուած է ամբողջական 1858ին՝ Պատմութիւն Հայոց արարեալ Արարկոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր-Գէորգեան-Յովհաննիսեանց

Երեւանց. Ի Մոսկվա 1858: Երկրորդ անգամ հրատարակուած է Ի Վենետիկ 1865 թն, Հ. Ղ. Ալիշանի հոգատարութեամբ եւ յառաջարկով: Երրորդ տպագրութիւնը կատարուած է Ղուկասեան Մատենադարանին շարքին մէջ Ի Տփղիս 1909, որ առաջնոյն վրայէն եղած է հմտ. էջ 4 եւ Հանդ. Ամս. 1910, էջ 253—254, մատենախօսական Հ. Ալիշանի: Բաց աստի ինչ հատածներ ալ մասնական հրատարակութեամբ յերեւան եկած են, այսպէս Հ. Ալիշան Հայապատմութիւն. հատորին մէջ գրողմէլ տուած է մի քանի կտոր: Կա նոյնն ըրած է նաեւ Վարդանի Պատմութենէն եւ Լուծմունքէն:

Թարգմանութիւնք. Brosset, Deux historiens arméniens, I, Kiracos de Gandzac, St. Pétersbourg 1870: Մասնական Թարգմանութիւններ եւ տեղեկութիւններ տուած են՝ E. Dulaurier, Extrait de l'histoire d'Arménie de Kiracos de Gandzac Ի գիրք Recueil des histoires des croisades I, Paris 1869, (411—430) եւ Les Mongoles d'après les historiens arméniens I, Extrait de Kiracos de Gandzak, Journal Asiatique 1858, p. 192—255, 426—473 եւ այլն¹. Klaproth, Aperçu des entreprises des Mongols, Nouveau Journal Asiatique XII., 1833, p. 193—214, 273—305. Brosset, Additions et Éclaircissements

¹ Գործքիս մասին հմտ. Երեւակ Թերթը 1859, էջ 358—365:

à l'histoire de la Géorgie, St. Pétersbourg 1851, p. 412—437. Extrait de Kiracos. Պատկանեան ալ իւր «Պատմութիւն Մոնղոլաց հայ պատմագրաց քով», ուսերէն երկին մէջ շատ մը հատածներ կիրակոսէն հրատարակած է (Ի Պետերբուրգ 1874):

Մեր Մատենադարանի Թ. 32 ձեռագրին եւ Հ. Ալիշանի տեսած Սեւ Լերին վանքերու մէջ գրուած ձեռագրի մը մէջ կայ հատուած մը. «Միւս եւս պատմութիւն սքանչելի վարդապետին Սիւրթարայ¹»: Հոս կը պատմուին Միսիթ Գօշի 1196 (ըստ մեր Թ. 32 ձեռագրին 1191) Թուին եւ յաջորդ տարիներուն գործած հրաշքները:

Վերջը կը գտնուի հետեւեալ յիշատակարանը. «Եւ ես կիրակոս պատմագիր բանի սպասաւոր եւ աշակերտ սուրբ վարդապետին Սիւրթարայ, որ մականուամբ Գոշ կոչուի, ականջով իմով լուայ եւ աչօքս տեսի զայսքան սքանչելիս եւ ձեռք իմովք զլեցի զատ Ի պատմութեանց իմոց եւ եգի ընդ սուրբ նշանին եւ յատուկ կայ գրեալ ընդ սկուտեղին որ ամփոփեցան Ի տաճարին Ս. Աստուածածնի»:

Գործոյս Գանձակեցոյ գրչին պտուղ ըլլալը կը ֆնայ երկրայական: Հ. Ալիշան վճռական չէ իւր տեսութեան մէջ նկատմամբ հարաբառութեան հատուածիս (Յոջեւ., էջ Թ.), մինչեւ

¹ Հրա. Հ. Ալիշան, կիրակոսի Պատմութեան ետեւն, էջ 237—243: Անարժէք գործք մըն է:

Brosset համարձակ կը բարբառի. «Կը կարծեմ՝ թէ գրութիւնս մեր Կիրակոսին գրչէն չէ, թէեւ հեղինակը ինքզինքը «Ես Կիրակոս պատմագիր» կը կոչէ եւ այն յատկապէս անոր համար, որ նա ինքզինքն այնպէս կ'արտայայտէ» (Deux hist. arm., p. VII).

Ճիշդ է Գանձակեցին ժամանակ մը Մխիթար Գօշի դպրոցն ուսած է եւ երկարատեւ Գետկայ մէջ իջեւանած, բայց ապրած է Մխիթարայ աշակերտներու խնամքին տակ: 1200—1210 ի շրջանին ծնած մանուկ մը չէր կրնար ականջով լսել եւ աչքով տեսնել ու գրել 1213 ին վախճանած Ուսուցչի մը գործերը:

Գուցէ հատածս վերաբերի Կիրակոս Արեւելցւոյ, Յայսմաւուրքի խմբագրողին, որ ստուգիւ աշակերտած է Մխիթարայ:

Կիրակոսի կենսագրութենէն մեղի քիչ բան ծանօթ է, ինչպէս տեսանք: Անոր գրականութեան այգին ալ շատ բեղմնաւոր եղած չէ¹ եւ սակայն վարդան զինքը մեծապէս կը գրուատէ: Զանկա կ'անուանէ «Հօրն համանման», այսինքն վանականի: Հ. Ալիշան այս նմանութիւնը չափազանց կը գտնէ. «Ոչ միայն ոչ տեսանեմ ժամանեալ զնա այլ եւ բազում ասպարիզօք բացակացեալ» (ՅՈՋԲ. Բ): Սակայն կը

¹ Կիրակոս ծանօթ էր թաթարական լեզուին եւ ինչպէս ինքնին կը հաւատարէ իւր գերութեան ատեն գլխի գերը կը կատարէր (129—135): Ասոր ապացոյց է թաթարական բառերու հաւաքովի մը, զոր իւր պատմութեան մէջ յառաջ բերած է, հմմտ. «Վասն ցուցման կերպարանացն թաթարին բացատրութիւն սակաւ», էջ 149:

յաւելու նոյն հեղինակը. «Բայց այս զի թերեւս զի չունիմք ի ձեռին ապացոյց գիտութեան եւ հանճարոյ Կիրակոսի»: Որչափ ինծի հաւանական կը թուի Արեւելցի վարդապետն իւր այս համեմատութիւնը հոս գրական արդիւնքներու տեսակէտով չէ ըրած: Այլ ասով ակնարկած է Գանձակեցւոյ ներքին կեանքը, զոր անցուցած է անկա վանքերու մէջ եւ միայն ծանր հարկին ստիպուած է այդ վայրերէն մեկնիլ:

Գ.

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱԲԵՂԱՅԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱԼՍՆ ԱԶԳԻՆ ՆԵՏՈՂԱՅ

Ունինք գրութիւն մը՝ «Պատմութիւն վասն Նետողաց ազգին», որ մեր առջեւ կը պարզէ թաթարներու քառասունչորսամեայ բռնակալութեան պատմութիւնը՝ սկսելով անոնց գլխաւորարար Հայաստան ըրած ասպատակութիւններէն:

Այն ստոյգ է թէ երկասիրութեանս հեղինակը Յովհաննէս Վանականի աշակերտներէն մին է: Վասն զի ստէպ կը հանդիպինք հոն այսպիսի անարկութիւններու. «Ի դառն ժամանակիս փայլէր իբրեւ զարեգակն սուրբ հոգի վարդապետ մեր Վանականն յերկիրն արեւելեան երկրորդ արեւելք անուանեալ, էջ 12: «Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ փոխեցաւ ի քրիստոս աւագ եւ փառաւոր վարդապետ մեր Վանականն եւ սուգ մեծ եթող մեզ եւ ոչ միայն մեզ աշակերտելոցս նմա¹:

¹ Մաղաքիա արեղայի Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց ի լոյս ընծայեաց Գ. Պ. Ս. Պետերբուրգ 1870, էջ 12:

Սակայն անստոյգ կը մնայ թէ Վանականի որ աշակերտին գրչին բեղնաւորումն է այն: Գրութեանն էս երկու տպագրութիւն կայ եւ երկուքն խորագրին մէջ ալ տարբեր հեղինակներ կը ներկայացունին: Պատկանեանին հրատարակութեան մէջ ընծայուած է Մաղաքիա արեղայի, իսկ երուսաղէմեան հրատարակութիւնը զայն Վարդան Պատմչին կը վերագրէ: Ո՞վ է ասոնցմէ գործոյ հարազատ ծնողը: Նախ խօսինք Վարդանայ նկատմամբ: Երուսաղէմեան հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ կը գրուի. «Առաջին հատոր նշխարացս Հայ մատենագրութեան փութամբ ի լոյս ընծայել, որ պատմէ զծագմանէն եւ զբարոյից եւ զպատերազմաց թաթարաց: Եւ գրեալ է Վարդանայ պատմի... ի 1247 եւ ընդօրինակեալ 1272...: Օրինակս չունի առանձին յիշատակարան զգրողէն, սակայն ի լուսանցս օրինակին ուրեք ուրեք տեսանի գրեալ նովին ձեռագրով Ողորմեա տէր Վարդանա ծառայի քո,՝ Նա՝ եւս կից է օրինակս Միխայէլի Ասորոց կաթողիկոսի ժամանակագրութեանն, որ յայտնի թարգմանութիւն է նորին Վարդանայ ի յիշատակարանին ծանուցեալ: Եւ ընդու եւ ընթացք պատմութեանն իսկ վկայեն զսա նորին լինել հեղինակութիւն... եւ մասն համարի պատմութեան Հայոց»:

Ապացոյցներս տկար կ'երեւան ինծի: «Լուսանցքներու մէջ յիշատակուած Վարդան անուն անձը կարելի չէ ըստ իս՝ նոյնացնել Վարդան Պատմչի հետ, այլ այդ՝ Տէր Վարդան» ըլլի:

չատականին մէջ անուանուած վարդան փափակալն է, որ կամակից կ'ըլլայ գործքին օրինակութեան, զոր ի գլուխ կը հանէ Գրիգոր «սպասաւոր բանին»: Գրի նոյնութիւնը հոս նկատի չի կրնար առնուիլ, այլազգ հակառակ Գրիգորի յայտնի վկայութեան՝ պիտի ըսուէր թէ Գրիգոր զայն չէ օրինակած:

Բ. Նոյնպէս՝ որովհետեւ Միխայէլ Ասորւոյ ժամանակագրութեան ետեւը զետեղուած է գրութիւնս, ասկէ կարելի չէ հետեւցնել թէ նոյն հեղինակին գրչէն ելած է նաեւ սկզբնագիրը:

Գ. Վարդանի Պատմագրութեան եւ Նետողաց պատմութեան լեզուներն իրարմէ չափազանց տարբեր են: Դուրս հանելով Հուլաու խանի տեսութեան պատմութիւնն եւ ուրիշ մէկ քանի փոքր հատածներ՝ վարդանայ լեզուն պարզ է եւ մաքուր, մինչդեռ Նետողաց պատմութեան հեղինակը ռամկօրէն լեզուին մեծ ներկայացուցիչներէն մին կը հանդիսանայ, ինչպէս արդէն Հ. Ղ. Յովհնանեան ուշադիր եղած է¹:

Դ. Պատմութեան մէջ եղած նմանութեանց մասին ընդ հուպ կը խօսիմ: Այսպէս Երուսաղէմեան օրինակին Հրատարակչին ապացոյցները մերժելով անուղղակի մերժած կ'ըլլամ նաեւ վարդանայ այդ գրութեան հեղինակ ըլլալը: Բայց ուղղակի ապացոյցներ փնտռենք:

Հետեւեալ կէտերը զիս կը համոզեն թէ՝ վարդան այդ երկը շարադրած չէ:

¹ Հեաագօտութիւնք, էջ 242 եւ 152-55.

«Վարդանայ Հայոց պատմութեան եւ Նետողաց աղգին պատմութեան մէջ կան պատմական եւ աշխարհագրական հակասութիւններ: Քանի մը հատ յիշատակելով կը գոհանամ:

Նետողաց Պատմութիւն.

Էջ 5.

Ձայս լուեալ թագաւորն Վրաց զհամբաւ գալոյ Տաթարին ել ընդդէմ նոցա կռ հեծելով է դաշն Բեքի Կարա... յաղագս քինու ինչ ջատեաց զձին Աթաբակ Իւանէի (Հ. Միգուլ). զի յայնմ ժամանակի Բեքալ էր Բաքաւորն Վրաց Լուէն:

Էջ 13.

Ի ՈՁԸ ԲԷԽ Հայոց զօրաւ ժողովեալ Բանչունունն զխաւորն Տաթարին եկն ի վերայ Կարնոյ քաղաքին բազմութեամբ եւ ածեալ ի հետար ամիս երկուս առին:

Էջ 15.

Յարձակեցաւ ի վերայաշխարհին Հոռոմոց, առին եւ զԵրզնայն յառաջագոյն եւ թողին շահայ, առին եւ զԿարաւորն... ապա արձակեցան ի վերայ Սեբաստիայ եւ գործով առին զնա:

Հայոց Պատմութիւն.

Էջ 142.

Չորոց զհետ մտեալ ամենայն ուժով Լուի հասնէ առ Բեքալ Կարաւորն եւ պարտեալ ի նմանէ ապրի փախտեամբ հանդերձ Իւանէի:

Էջ 147.

Արդ է վեր հարեալ ինչոպէս եւ Բեքալ Հայոց Բաչու նուին փոխեաց զիշխանութիւնն Չարմաղանին եւ հառ զվարնոյ քաղաքն:

Էջ 147.

Եւ զանուանի քաղաքս (առին) զԿարաւորն Կարա, ապա զԵրզնայն:

Էջ 21.

Եկն մարախ սաստիկ եւ Յեօթն հարիւր է- ք
եկեր զամենայն աշխարհս Բա-ն մարախ եկն ի վերին
արեւելից... եւ այս եղեւ ի աշխարհս Հայոց:
Թուականութեան Հայոց 2:

Էջ 23.

Իսկ զկնի այսոցիկ եւ հա- Յեօթն հարիւր է- ք
սանելոյ Թվականին Հայոց Բա-ն եկն Հուլաւոյն...
29 եկին յարեւելից... Եւ ի վերայ Պարսից:
են անուանք նոցա այս.
առաջին եւ մեծն ի նոցանէ
Հոյլաւու¹:

Այս տարբերութիւնները կը ցուցնեն թէ
երկու պատմագրութիւններս միեւնոյն անձի
գործք չեն կրնար ըլլալ:

Բ. Չափազանց նմանութիւնը, որ կայ Մի-
խայէլի թարգմանութեան ետեւը Վարդանէն
դրուած յիշատակարանին եւ Նետողաց պատ-
մութեան մէջ, յայտնի ապացոյց է, որ վերջինս
Արեւելցի վարդապետին չի վերաբերիր, վասն
զի այն ատեն կրկնաբանութեամբ կը բծաւորուի
Մեծ անձը: Փոքրիկ նմոյշ մ'ալ այս նմանու-
թենէն:

Պատմութիւն Նետողաց. Յիշատակարան Միխայէլի.

Էջ 3.

Էջ 614.

Իսկ սուրբն Ներսէս ասէ Եւ ասէ զնոսա սուրբն
զսա ի մնացորդացն Հագա- Ներսէս իմնացորդացն Հա-
րու խառնեալ ընդ ազգին գարու եւ Ասորիք ասեն

¹ Անուններու տարբերութիւնները զանց կ'առնում
յիշատակել:

(Էջ 3.)

(Էջ 614.)

Գովգաց որ ի Թորգոմնայ, զնոսա Թորգոմնան յայտ
որք ունին Ակիւթեաց մասն է խառնեալ ազգին Գով-
երկրի, սկսանի յԱթլ գե- գայ որ ի Թորգոմնայ ընդ
տոյ առ Իմաւոն լեռամբն զարմն Հագարու, որք ունին
ձգեալ մինչեւ Իծոմն Կազ- զԱկիւթի մասն աշխարհին,
բից: Ուր բնակեալ են ազգ որ սկսանի յԱթլ գետոյ
խգ որք խուժական անու եւ ձգի առ Իմաւոն լեռամբն,
ամբ կոչին խուժ եւ դուժ... ուր բնակեալ են ազգք
եւ գլխաւորին ամենեցուն քառասուն եւ երեք, որք
ասի բուշիս եւ յազգացն խուժական անուամբ կոչին
այնոցիկ միւսոյն ասի Թու- յիւրեանց լեզուս եւ զխա-
ղարք, զոր կարծեմք, թէ ւորն նոցա բուշիս անուանի
այս է որ ասին թաթարք: Եւ անուն միոյ ազգին Թու-
Եւ որպէս յոմանց ի նու զարք ասի, զոր կարծեմ
ցանէ լուաք, ելին ի Թուր- թէ այս են թաթարքս: Եւ
քաստան աշխարհէն իւրե- որպէս լուաք յոմանց ինու-
անց ազգն այն եւ մեկնե- ցանէ, եթէ ելին առաջինք
ի կողմ ինչ մասին յարեւե- նոցա ի Թուրքաստան աշ-
լեայց եւ կային անդ աւա- խարհէ եւ մեկնեցան մինչեւ
զակութեամբ, վայրաբնակք ի կողմն արեւելեան եւ կային
եւ յոյժ աղքատք եւ բա- աղքատութեամբ ի գործս
զուժ ժամանակս եւ պաշ- աւազակութեան եւ պաշ-
տօն ինչ ոչ ունէին, բայց տօն ինչ ոչ ունէին. բայց
միայն պատկերս թաղեայ, ընդ արեգակն զարմանային,
զոր տակաւին կրեն ընդ եւ ի պատճառս հմայու-
դութեան: Բայց ընդ արե- լերս թաղեայ. զորս տա-
գակն զարմանային: կաւին կրեն ընդ ինքեանս:

Գ. Թէ Վարդան Արեւելցին չէ Նետողաց
պատմութեան գրողն՝ երրորդ ապացոյց մը կը
քաղուի այս խնդիրէն. էջ 12 կը գրուի.
“Նոյնպէս եւ գովելի աշակերտքն իւր Վարդան
եւ Վիրակոս, Առաքեալն եւ Յովսէփ խաչանման

բաժանեալ զաշխարհն արեւելից լուսաւորեցին: Դարձեալ 52 էջին մէջ կայ. «Ի թուականին Հայոց 21 փոխեցան ի Բրիտոս փառաւոր վարդապետն Հայոց Վարդան եւ Կիրակոս»: Վերջին խօսքիս վրայ այնչափ շատ չեմ ծանրանար, վասն զի Երուսաղէմեան հրատարակութեան մէջ կը պակսի, բայց առաջնոյն ոյժը մեծ է, մանաւանդ երբ Վարդան «փառաւոր աշակերտ» կը կոչուի, որովհետեւ անոր պէս անձ մը ինքզինքն այսպէս պիտի չգովէր:

Դ. Ի վերջոյ պիտի յաւելում թէ Նետողաց պատմութեան մէջ կան դէպքեր, որոնք 1269 — 1271 էն ետքը հանդիպած են եւ այս միջոցին Վարդան արդէն վախճանած էր:

Այսպէս ոչ արտաքին եւ ոչ ներքին ապացոյցներ ունինք գրութեանս հեղինակ Արեւելցին Վարդան զնելու:

Արդ ո՞վ է հարազատ գրիչն երկիս:

Հ. Չամչեան¹ եւ անոր հետեւելով Բ. Պատկանեան², Բրոսէ³, Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան³, Զարբանէլեան⁴ եւ Ալիշան⁵ մատենական գրիչը կ'անուանեն Մաղաքիա արեղայ:

Անձ մը, որուն պատմութիւնը թանձր քողով ծածկուած է: Վարդան, Կիրակոս եւ Ստ. Օրբէլեան, որոնց կը պարտինք Յ. Վանա-

¹ Պոմ. Հյո. Ա. էջ 16. Գ. 187:

² Հմմտ. Իրենց թարգմանութիւնները:

³ Հետազոտութիւնք, էջ 239:

⁴ Պոմ. Հայկ. դպ. հտր. Բ. 1878, էջ 152:

⁵ Հայապատում Ա., էջ 278:

կանի աշակերտներու անունները, չեն յիշեր Մաղաքիա անուն անձ մը: Չամչեան թէ ինչ աղբիւրէ գիտէ զայն, այդ ինձի կը մնայ անծանօթ:

«Նետողաց պատմութեան» հեղինակն ապրած ըլլալու է ժամանակ մը առ ոտս Վանականի եւ ապա քաշուած վայր մը ու հոն օգտուելով Վարդանի եւ Կիրակոսի պատմութիւններէն ու Միխայէլի թարգմանութեան կցուած յիշատակարանէն գրած է Թաթարաց պատմութիւնը՝ հիւսելով իւր անձնական փորձառութիւններն ու ծանօթութիւնները: Լեզուն եւ ժամանակակից պատմագիրներու համարժէն յարգանքն առ Հեթում թագաւոր (1224 — 1268) ու Կոստանդին Կաթողիկոս եւ սէրն առ Յովհաննէս Վանական ու անոր աշակերտները կ'ապացուցանեն թէ գրութիւնս Ժ.Գ. — Ժ.Գ. դարու գործք է: Նոյն ապացոյցը կ'ընձեռէ եւ նիւթը:

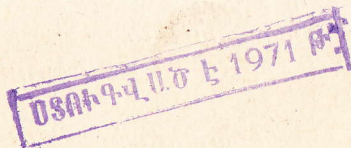
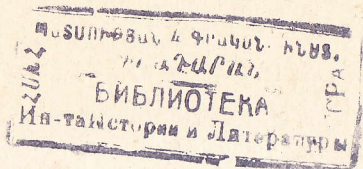
Պատմագրութիւնս ունի իւր յատուկ արժէքն ու կարեւորութիւնը: Թաթարական պատմութեան համար մանաւանդ շատ թանկարժէք է եւ շահաւէտ:

Չեռագիրներ կը գտնուին Վենետիկ Միխիլ. Հայրերու քով եւ Երուսաղէմ:

Հրատարակութիւն ունեցած է երկու անգամ ի Պետերբուրգ 1870 թն եւ յերուսաղէմ 1870 թն:

Թարգմանութիւններ կատարած են Բրոսէ գաղղիներէն լեզուաւ 1851 թն եւ ռուսերէն լեզուաւ Պատկանեան 1871 թն:

“Հետողաց պատմութեան” հեղինակով
կը փակեմ մատենիկս: Չեմ խօսիր վանականի
միւս աշակերտներու վրայ, վասն զի թէեւ
անոնցմէ ոմանք ալ հեղինակաւոր եւ արդիւնա-
շատ անձինքներ հանգիսացան, բայց գրական
արգասիք մը չունին: Կարելի էր խօսիլ Իսրայէլի
մասին, սակայն որովհետեւ անոր աշակերտու-
թիւնն ալ հաւանականութեան սահմանին վրայ
կը մնայ՝ զինքն ալ նկատողութեան չեմ առնուր:

122